

ÚJ NÉZŐPONT

XII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

CZINEGE SZILVIA: SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS MUNKATÁRSAI AZ
AKADÉMIA DOLGÁBAN

PAPP KLÁRA: CSÁKY ROZÁLIA TUDOMÁNPÁRTOLÁSA ÉS BOTANIKAI
GYŰJTEMÉNYE

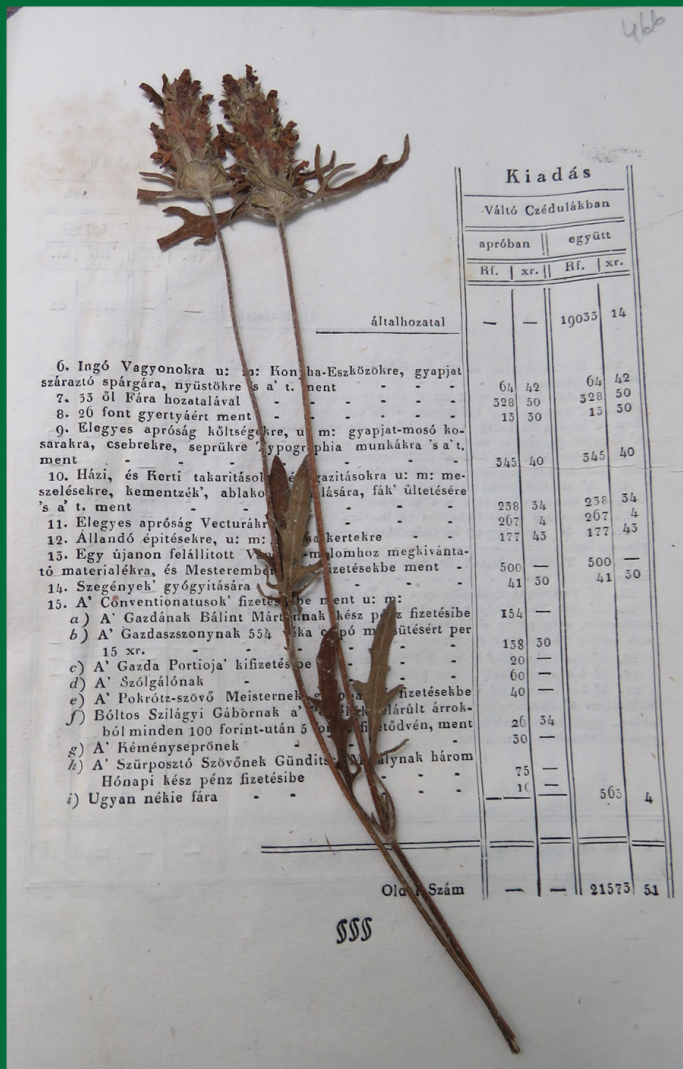
MIRU GYÖRGY: POLITIKUSOK ÉS TUDÓSOK. AZ AKADÉMIA A
DUALIZMUS IDEJÉN

KEREPESZKI RÓBERT: TUDOMÁNY ÉS REINTEGRÁCIÓ.
A MAGYAR TUDOMÁNYOS ELIT VÁLASZAI A HADVISELT
KATONÁK VISSZAILLESZKEDÉSI KIHÍVÁSAIRA A NAGY
HÁBORÚ KORÁBAN

PÜSKI LEVENTE: A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÁLLAMI TÁMOGATÁSA ÉS A TÖRVÉNYHOZÁS A KÉT
VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

ISMERTETŐ

BOGDÁNDI ZSOLT: AZ EME JAKÓ ZSIGMOND
KUTATÓINTÉZETÉNEK AKADÉMIAI TÁMOGATÁSÚ FORRÁSKIADÁSI
PROGRAMJA – FORRÁSOK ÉS ADATTÁRAK ERDÉLY
KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI TÖRTÉNETÉHEZ

ÚJ NÉZŐPONT

XII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

XII. évfolyam 4. szám

Debrecen, 2026.

Szerzőink

Bogdándi Zsolt, igazgató (EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár)
Czinege Szilvia, tudományos munkatárs (ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet)
Kerepeszki Róbert, mb. intézetigazgató-helyettes (DE BTK Történelmi Intézet)
Miru György, mb. nem önálló tanszékvezető (DE BTK Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történelmi nem önálló Tanszék)
Papp Klára, professor emeritus (DE BTK Történelmi Intézet)
Püski Levente, egyetemi tanár (DE BTK Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történelmi nem önálló Tanszék)

Főszerkesztő
Brigováczi László

Szerkesztőség
Bán Gergely Károly, Gulyás László Szabolcs, Kolozsvári István, Kujbusné Mecsei Éva, Papp Klára, Seres István, Szabadi István, Szabó-Zsoldos Gábor, Szekeres Gyula, Szendiné Orvos Erzsébet, Szendrei Ákos, Székla Gergő, Szilágyi Ferenc, Szilágyi Zsolt, Tózsza-Rigó Attila Győző, Török Péter, Tóth Áron, Vajda Mária, Veres Tünde

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Angol fordítások
Szabó-Zsoldos Gábor

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Felelős kiadó: *Szendrei Ákos, elnök (Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület)*
Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: *4032 Debrecen, Egyetem tér 1.*
Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

CZINEGE SZILVIA: Széchenyi István és munkatársai az Akadémia dolgában	5
PAPP KLÁRA: Csáky Rozália tudománypártolása és botanikai gyűjteménye	21
MIRU GYÖRGY: Politikusok és tudósok. Az Akadémia a dualizmus idején	37
KEREPESZKI RÓBERT: Tudomány és reintegráció. A magyar tudományos elit válasza a hadviselt katonák visszailleszkedési kihívásaira a Nagy Háború korában.....	51
PÜSKI LEVENTE: A Magyar Tudományos Akadémia állami támogatása és a törvényhozás a két világháború közötti Magyarországon.....	68

Ismertető

BOGDÁNDI ZSOLT: Az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének akadémiai támogatású forráskiadási programja – Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez	78
--	----

Contents

Research Articles

SZILVIA CZINEGE: István Széchenyi and His Associates in the Affairs of the Academy	5
KLÁRA PAPP: Rozália Csáky's Patronage of Science and Her Botanical Collection	21
GYÖRGY MIRU: Politicians and Scholars: The Academy during the Era of Dualism	37
RÓBERT KEREPESZKI: Science and Reintegration: Responses of the Hungarian Scientific Elite to the Challenges of Reintegrating War Veterans during the Great War	51
LEVENTE PÜSKI: State Subsidies for the Hungarian Academy of Sciences and Legislation in Interwar Hungary	68

Guide

ZSOLT BOGDÁNDI: The Academy-Funded Program for Source Material Publication of the Transylvanian Museum Society Jakó Zsigmond Research Institute: Source Materials and Databases for the Medieval and Early Modern History of Transylvania	78
---	----

Czinege Szilvia

Széchenyi István és munkatársai az Akadémia dolgában¹

„Nekem itt szavam, nincs, az Országnek Nagya nem vagyok, de birtokos vagyok, és ha feláll oly intézet, mely’ a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosinknak magyarokká neveltetését, jószágaim’ egy esztendei jövedelmét feláldozom. Érett megfontolással teszem ezt, [...], azért célra vezethető felvigyázást kívánok, hogy a nemzetnek ajánlott summa haszontalanul el ne pazaroltassék.”
– idézte fel Döbrentei Gábor Széchenyi István 1825. november 3-án mondott beszédét.²

A beszédre az országgyűlés kerületi ülésén került sor Pozsonyban, ahol Széchenyi István Felsőbüki Nagy Pál soproni követ beszédére reagálva ajánlotta fel jószágainak egy évi jövedelmét egy tudós társaság megalapítására. Felajánlásához többen is csatlakoztak, a létesülő intézményhez sikerült megnyerni József nádor pártfogását is. A felajánlást és előkészítő munkálatokat követően 1830. november 17-én összeült a Magyar Tudós Társaság első igazgatótanácsi ülése,³ ahol megválasztották a Társaság tisztviselőit: Teleki József lett az első, Széchenyi István a második előlülő (és ideiglenesen az ellenőri tisztséget is elvállalta), Döbrentei Gábort nevezték ki titkárnak (titoknoknak), Toldy (Schedel) Ferencet segédjegyzőnek és levéltárnoknak, Helmecey Mihályt pénztárnoknak. Széchenyi István másodelnöksége idején a Társaság tisztviselői összetétele jórészt állandó maradt.⁴ 1835-ben történt változás annyiban, hogy Döbrentei Gábor elvállalva a budai tartományi albiztosi hivatalt lemondott titkári tisztségéről, amelyet azt követően Toldy Ferenc töltött be.⁵

Ha Széchenyi munkatársairól beszélünk, akkor nemcsak szorosán a Társaság kebelébe tartozó tisztviselőket kell megemlíteni, nem feledkezhetünk meg a gróf két alkalmazottjáról, Lunkányi Jánosról és Tasner Antalról sem, akik nemcsak szigorúan vett jószágigazgatói és titkári teendőket láttak el, hanem rendszeresen kaptak megbízásokat a munkakörükhöz tartozó feladatokon túl,⁶ így a Tudós Társaság dolgában is. Mindazonáltal a munkatársak köre nem osztható fel tisztán két halmazra azzal, hogy a Társaságon belüli és kívüli személyekről van szó, mert Tasner Antal ugyan nem viselt semmilyen tisztséget a Társaságban, de 1833. novembertől annak levelező tagja lett, és rendszeresen látogatta a heti üléseket. Különösen akkor, ha Széchenyi maga valamilyen okból kifolyólag nem tudott jelen lenni, így mindig napirenden volt az aktuális kérdéseket

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK 146398 *Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása* című pályázat támogatásával jelenik meg. A több évre tervezett kutatás célja teljességre törekedve közzétenni Széchenyi István leveleit az erre a célra kialakított internetes felületen. Széchenyi István több mint ötezer ránk maradt levelének már több mint harmada olvasható időrendben haladva, szövegkritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátva. A tanulmányban hivatkozott Széchenyi által írt levelek mindegyike olvasható már a honlapon, ezért itt külön csak néhány esetben kerül hivatkozásra SzIL-Digit rövidítéssel. A weboldalon a *Széchenyi teljes levelezése* menüpontban a címzett nevével és a levél keletkezési idejével könnyedén megtalálható a forrás. <https://szecsenyilevelezes.abtk.hu/>

² MIT Évkönyvei 1. 48–49.

³ Az előzményekre újabban: Czinege 2024a. 15–23.

⁴ Széchenyi és tudós társaságbeli munkatársainak személyes kapcsolatára jelen tanulmányban csak egy-egy utalás erejéig térek ki, erre bővebben: Czinege 2024a. 39–44.

⁵ Czinege 2024a. 28.

⁶ Lunkányi János és Tasner Antal szerepköreiről bővebben: Czinege 2021. 18–27., Fónagy – kézirat

illetően azon túl is, hogy Széchenyivel értekeztek volna róluk.⁷ Lunkányi János pedig maga is értő hallgatója és olvasója volt Széchenyi Akadémiát érintő közléseinek, hiszen bölcsészdoktori fokozattal rendelkezve 1798-ban egy tudósi pálya befutásának lehetősége helyett választotta a hétéves gróf nevelését. Ő maga annyira nem folyt bele a Társaság ügyeibe, mint Tasner, főként az 1825–27. évi országgyűlés idején vonta be Széchenyi a teendőibe, így 1826-ban Lunkányi is készített egy tervezetet a felállítandó tudós társaság majdani szervezetéről.⁸

A munkatársak bő két évtizedes (szoros) együttműködését elsősorban Széchenyi István levelezésén keresztül követhetjük nyomon, választ kaphatunk nemcsak arra, hogy milyen gyakran érintkeztek vagy milyen kérdésekkel foglalkoztak, hanem arra is, hogyan oldottak meg egy-egy problémát vagy személyi konfliktust, kivel mit és hogyan lehetett megbeszélni, elintézni. Tanulmányomban a munkatársak levelezésének középpontba állításával igyekszem megválaszolni a fenti kérdéseket.

A források

A vizsgálat alapjául választott források – egodokumentumok – műfaji sajátosságait figyelembe véve speciális kútfők, amelyekben a szerzőjük a vele történekműveknek, az őt foglalkoztató kérdéseknek énközpontú olvasatát adja. És azt is másként: míg a szerző a naplóba többnyire napi szinten jegyzi le önmaga számára szelektáltan a mindennapok történéseit, ahhoz fűződő gondolatait, addig a levél mindig egy (vagy több) másik személynek szól. A címzett személye pedig meghatározza nemcsak a levél fajtáját (hivatalos, félhivatalos vagy magán) és tartalmi elemeit, hanem a hangnemet is, amelynek megválasztásában társadalmi és szociális tényezők is szerepet játszanak: a levelezőpartnerek neme, kora, társadalmi hovatartozása, képzettsége, továbbá a felek közötti viszony (baráti, rokoni, rangbeli, kollegiális) is befolyásolja, hogyan írja le a szerző mondanivalóját.⁹

A feltett kérdések megválaszolásához Széchenyinek és munkatársainak több száz levele áll rendelkezésre, amelyekből 2024-ben válogatáskötet jelent meg szerkesztésemben.¹⁰ A kötetben nemcsak a társaságbeli munkatársak levelei kaptak helyet, hanem Lunkányi János és Tasner Antal azon levelei közül is néhány, amelyekben érintik a Tudós Társaságot. Így törekedtem három kommunikációs szinten több szempontból bemutatni a szereplők Tudós Társaság körüli tevékenységét. Ezért a kötetbe válogatott levelek, kiegészítve Széchenyi naplójával, valamint Teleki József és Toldy Ferenc levelezésével,¹¹ jó kiindulópontot jelentenek a munkatársak együttműködésének vizsgálatához, ki milyen mértékig vette ki a részét az egyes feladatokból, közös gondolkodásból. Ennek kapcsán, figyelembe véve a terjedelmi korlátokat, olyan nagyobb területeket emelek ki a Társaság első éveiből, amelyekbe levélváltás útján többen is bekapcsolódtak: az intézmény működésbe lendülése, a kéziszótár készítése, a Tudománytár megjelentetése és az 1835-ös tisztújítás.

⁷ A Magyar Tudós Társaság kislüléseinek jegyzőkönyvei MTA KIK Kt K 1390–1401.

⁸ Lunkányi János tervezete az Akadémia kapcsán, 1826. március 5. MTA KIK Kt K 166/96. Közli: Czinege 2024b. 401–410.

⁹ Bańczerowski 2009. 44.; Gyáni 2019.; Sipos 2022. 15.

¹⁰ Czinege 2024b.

¹¹ MTA KIK Kt MIL 4r 100.

A források címzettek szerinti időbeli megoszlása nem egyenletes, Széchenyi a társaságbeli munkatársak közül 1830–31-ig csak Döbrenteivel volt már korábban kapcsolatban, aki a lóverseny és a kaszinó körüli teendőkből is együttműködött vele. Széchenyi Telekivel és Toldyval folytatott levelezése csak a társaság működésének elindulásától, 1831-től ismert, ahogy Teleki és Toldy egymással folytatott levelezése is. Széchenyi alkalmazott-munkatársaival való levelezésében pedig súlyponteltolódás figyelhető meg. A gróf fennmaradt leveleinek egyötödét (több mint ezer levél) teszik ki a Lunkányi Jánoshoz írottak, az első ismert levél 1814. szeptemberi,¹² és azon túl, hogy Széchenyi leveleire alapvetően jellemző a tematikai sokszínűség, az is világosan látszik, hogy Lunkányira nem pusztán jószágigazgatóként tekintett, a Tudós Társaság vonatkozásában különböző titkári teendőkkel is megbízta.¹³ Tette ezt addig, amíg Tasner Antal nem került Széchenyi alkalmazásába 1833-ban, akkortól kezdve ugyanis ő végezte a titkári feladatokat, és Lunkányi megbízásai fokozatosan a birtokok igazgatására, valamint a cenki kastély átépítéséhez kapcsolódó ügyekre korlátozódtak.

Ebből kifolyólag nem minden szereplő vesz részt az egyes megjelölt kérdések tárgyalásában, elintézésében, viszont az kiderül, hogy Széchenyi az egyes ügyek kapcsán kívül és hogyan tudott együttműködni.

Az indulás

Széchenyi felajánlásától kezdve az első igazgatótanácsi ülésig eltelt öt év lendületesen indult: a József nádor által kiküldött bizottság, amelynek feladata volt a felállítandó társaság alapszabályainak kidolgozása, az országgyűlés után, 1828. március 15-én összeült, és egy hónapnyi munka után felterjesztették a kidolgozott tervezetet uralkodói jóváhagyásra, amire azonban éveket kellett várni, mert az csak 1830 júliusában érkezett meg. A munka ezután éppen csak elkezdődött 1830. november 17-én az igazgatótanács első ülésével, valamint 1831. februárban az első nagygyűléssel, a kolerajárvány több hónapra megakasztotta a munkát.¹⁴ Mindebből kifolyólag az első pár évből különösen 1828-ban és 1831-ben mutatkozik nagyobb intenzitás a levélváltásban.

Az alapszabályokat kidolgozó bizottsági ülés időszakából csupán néhány levél ismert, például Teleki Józsefé, amelyben értesíti Széchenyit, hogy a nádor őt is kinevezte tagnak, mint a „*Tudományos-Intézet első alkotóját.*”¹⁵ Vagy Széchenyi levele Döbrentei Gábornak, aki szintén tagja volt a bizottságnak, ebben éppen a bizottsági munkára való közös készülésre utal: „*Küldje [...] azon Irományokat mellyeket tegnap tőlem vitt, és azon felül a Tudós Társaság Plánumát, melyet mint Ön tudja, én nem bírok, hogy addig is átfuthassam magam,*

¹² Széchenyi István Lunkányi Jánosnak, Apáti, 1814. szeptember 2. MTA KIK K 196/78. Közli: SzIL-Digit.

¹³ Például: „*Ezen hónap végével össze ülünk – a Tudós Társaság dolgában. És így küldje az említett 1000 fr. pengővel, Novemb. 1^{stől} 1830 Majus 1^{stől} 1831 eső 4500 V. Cz. 60 m fundatiom kamatját mellyeket Anticipative le akarom tenni; Novemb. 1^{stől} 1831 aztán békével fogunk lenni.*” Széchenyi István Lunkányi Jánosnak, Pest, 1831. január 14. Közli: Czinege 2024b. 328.

¹⁴ Bővebben: Czinege 2024a. 18–23.

¹⁵ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Pest, 1828. január 13. MTA KIK Kt K 166/110. Közli: Czinege 2024b. 89–90.

és könnyebben értekezhessünk aztán. Kérem Önt, jöjjön e Tárgyra nézve holnap valami 10 ora tajban hozzáám.”¹⁶

A várakozás időszakában Széchenyi több alkalommal írt a nádornak és a magyar udvari kancellárnak is abban a reményben, hogy meg tudják sürgetni az ügyet. „A’ Magyar Tudós Társaság reményem nem sokára életbe fog lépni, ’s annyira előballadott már, hogy csak Kegyelmes Uramtul várja a’ Hazza annak talpra állítását. Méltóztassék ezen tárgyat minél előbb kegyes pártfogása alá venni, és ha lehet a’ dolgot ugy intézni hogy a’ jövő Télen már dolgainkat kezdhethénk; mert ki tudja, hogy az 1829-ik esztendő nem fogja e fontosabb tárgyának rostálását kívánni, mint sem egy Tudós Társaság felállítása.” – írta a kancellárnak,¹⁷ aki elvi támogatásáról biztosította, és kérte, hogy bármilyen „köz-hasznu dolgokban” ossza meg vele nézeteit.¹⁸ Az uralkodói jóváhagyás késlekedése miatti aggodalmát Döbrenteivel is megosztotta: „A Tudós Társaságrul még egy szó se.”¹⁹

1831-ben a Tudós Társaság működését érintő témák, mint a következő igazgatótanácsai ülés időpontja, a Társaság alapszabályainak kinyomtatása,²⁰ vagy a felajánlások kamatainak fizetése mellett²¹ az év második felében a levelezők reflektáltak az „epékórság” megjelenésére, és a levelekben nyomon követhetjük, hogyan hatott közvetlenül a Társaság hétköznapijaira a kolerajárvány. 1831. júniusban még rendes mederben folytak az ügyek,²² a nagygyűlés időpontját Teleki augusztus 29-re tűzte ki,²³ de augusztus elején az „országos epékórság”-ra hivatkozva elnapolta az üléseket.²⁴ Majd egy körlevélben felszólította a tagokat, hogy ebben az időszakban fordítsák idejüket tudományos munkájukra, ahhoz kapcsolódó aktuális feladataikra.²⁵ Ahogy Toldynak is írta, hogy foglal kozzon a társaság évkönyvében megjelentetni kívánt írásokkal, valamint a kiadandó munkákkal.²⁶ Így Teleki és Széchenyi egyetértettek abban, hogy a járvány miatt kialakult helyzetben mi a teendő, hogy tovább folyjon a tudományos munka: „Mintha egy lélek szállotta volna meg elménket, mert tudós Társaságunkra nézve ugyan azon gondolatra jöttem én is a’ melyre Te. Ez előtt egy pár héttel egy kerülőírást bocsajtottam a’ rendes és levelező tagokhoz” – válaszolta Teleki a Széchenyi augusztus 30-i levelében felvetettekre.²⁷ Az az „egy lélek”

¹⁶ Széchenyi István Döbrente Gábornak, Pest, 1828. március 20. MTA KIK Kt K 194/33. Közli: Czinege 2024b. 149.

¹⁷ Széchenyi István Revitzky Ádámnak, Pest, 1828. szeptember 24. MTA KIK Kt K 210/1.10. Közli: Czinege 2024b. 61–62.

¹⁸ Revitzky Ádám Széchenyi Istvánnak, Bécs, 1828. október 28. HU MNL OL P 626–1.–1828. Közli: Czinege 2024b. 63.

¹⁹ Széchenyi István Döbrente Gábornak, Bécs, 1829. július 16. MTA KIK Kt K 194/41. Közli: Czinege 2024b. 151.

²⁰ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Pest, 1831. január 23. MTA KIK Kt K 166/120. Közli: Czinege 2024b. 91.; Teleki József Toldy Ferencnek, Pest, 1831. január 30. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

²¹ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Pest, 1831. február 22. MTA KIK Kt K 166/122. Közli: Czinege 2024b. 92–93.

²² Döbrentei például arról értesíti Széchenyit, hogy aznap Georch Illyés (1772–1835) táblabíró kéziratát véleményezték az előző napi kisülésen. Döbrentei Gábor Széchenyi Istvánnak, Buda, 1831. június 26. MTA KIK Kt K 166/126. Közli: Czinege 2024b. 156., MTA KIK Kt K 1389.

²³ Teleki József Toldy Ferencnek, Pest, 1831. június 26. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

²⁴ Teleki József Toldy Ferencnek, Szirák, 1831. augusztus 8. MTA KIK Kt MIL 4r 100. A Társaság tagjainak erről írt levél egykorú másolata: MTA KIK Kt K 1606 VIII.

²⁵ A Társaság tagjainak írt 1831. szeptember 2-i körlevél egykorú másolata: MTA KIK Kt K 1606 IX.

²⁶ Teleki József Toldy Ferencnek, Szirák, 1831. szeptember 2. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

²⁷ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Szirák, 1831. szeptember 10. MTA KIK Kt K 209/6. Közli: Czinege 2024b. 94–95. Széchenyi István levele nem ismert.

pedig Döbrentei Gábor volt, aki még augusztus 20-án írta Széchenyinek, hogy a Társaság minden ülésének bizonytalan időre való elhalasztásáról jelentést tett közzé a „Pesti Ujságban”,²⁸ valamint, hogy ír Telekinek, „*ha az ülések nem tartása buzódik, írjon serkentő levelet minden taghoz, valami tárgyához tartozó' kidolgozása iránt [...] Mert el ne alugyanak Iró Uraimék, a' kiket cholera el nem altat.*”²⁹ Széchenyi válaszlevelében biztosította: „*Telekynek Ön tanácsa szerint még ma fogok írni. El ne alugyanak Tudósaink, igazsága van.*”³⁰ A munka tehát nem maradt abba, ki-ki intézte az éppen aktuális feladatát, Toldy Ferenc ezekben a hónapokban elsősorban a Társaság termeivel foglalkozott, a festéssel, berendezéssel, ablakokkal, valamint a tagokat kinevező oklevelekkel,³¹ Döbrentei pedig a szótár készítésének szervezési munkáival, például melyik munkatárs hogy áll a rá bízott feladattal.³² Nem feledkeztek meg azokról a tagokról sem, akik a járvány miatt életüket veszítették: Tittel Pál és Kazinczy Ferenc neve többször is említésre került a már idézett levelekben.

Zsebszótár

A Tudós Társaság az első fontos feladatok között tartotta számon a nagyszótár elkészítését. A munkálatok megkezdéséhez már rendelkezésre állt Teleki József korábbi Marczibányi-díjra beküldött munkája, *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja*,³³ de hamar, az első üléseken kiderült, hogy Teleki elképzelései egy minden részletre kiterjedő munkát eredményeznének, ami terjedelmét tekintve kivitelezhetetlen lett volna. Széchenyi ezért az 1831. december 2-i ülésen javaslatot tett arra, hogy először egy kéziszótárt készítsenek el.³⁴ Ezt némi ellenvetés után jóváhagyták, leginkább azért, mert a nagyszótár munkálatai még nem kezdődtek el. A kéziszótárt a munkatársak egymás között csak zsebszótárként vagy zsebszókönyvként emlegették leveleikben a munkálatok megindulásától (1832) a második kötet 1838-as megjelenéséig.

A kéziszótár munkálatai lendületesen indultak: „*A' Levéltárnok Úr azt jelenti, hogy a' Zseb-szókönyv a' nyáron alkalmasint anyira elkészül, hogy nyomtatás alá jöhet*” – írta Teleki Széchenyinek, kérve őt, hogy vegye fel a kapcsolatot a nyomdával.³⁵ Teleki utóbbi megbízást megírta Toldynak is, azzal a megjegyzéssel: „*A zsebszókönyvet oly nevezetes tárgynak látom, hogy annak velem közlését a kinyomtatás előtt előre kikérem.*”³⁶ Következő Toldynak

²⁸ Megjelent például a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1831. augusztus 13-i számában.

²⁹ Döbrentei Gábor Széchenyi Istvánnak, Buda, 1831. augusztus 20. MTA KIK Kt K 203/134. Közli: Czinege 2024b. 161–163.; idézet: 161.

³⁰ Széchenyi István Döbrentei Gábornak, Cenk, 1831. augusztus 28. MTA KIK Kt K 194/54. Közli: Czinege 2024b. 164–166.; idézet: 165.

³¹ Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1831. augusztus 28. HU MNL OL P 626–1.–1831. Közli: Czinege 2024b. 167–168.; Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1831. [szeptember eleje] MTA KIK Kt MIL 4r 149. Közli: Czinege 2024b. 172–173. Teleki József Toldy Ferencnek, Szirák, 1831. szeptember 30. és október 6. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

³² Döbrentei Gábor Széchenyi Istvánnak, Buda, 1831. szeptember 25. MTA KIK Kt K 203/135. Közli: Czinege 2024b. 175–176.

³³ Czinege 2023a. 26.

³⁴ MTA KIK Kt K 1389., SzIN 4. 233. A magyar-német és német-magyar szótár kiadásának történetével részletesen foglalkozik Viszota 1908. 63–71.

³⁵ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Bécs, 1833. február 25. MTA KIK Kt K 166/136. Közli: Czinege 2024b. 98.

³⁶ Teleki József Toldy Ferencnek, Bécs, 1833. április 24. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

írott levelei erről tanúskodnak is: várja az íveket, amiket ha megkap, ellenőriz és jegyzetekkel lát el. Ő maga eleinte nem sűrgette a munkát, de 1834 nyarán már jelezte, hogy jó lenne, ha a novemberi nagygyűlésre megjelenne az első kötet. Viszont 1835 februárjában még az árról egyezkedett Toldyval, valamint a nyomtatására szánt összegről.³⁷

Teleki mellett Széchenyi is fontosnak tartotta a szótárkészítési munkát, folyamatosan nyomon követte: „*A Zsebszótárt tavaszra ígérték, meg most sem látott az első iv nap világot.*” – panaszkodott egy alkalommal Tasnernek.³⁸ Miután 1832-ben Telekit a Magyar Udvari Kancellária előadó tanácsosának nevezték ki,³⁹ több feladat hárult Széchenyire, mint a Társaság második emberére. Viszont ez az időszak számára is mozgalmas volt, hiszen az országgyűlésen való részvétel mellett ekkor, 1833. július 2-án nevezték ki az Al-Duna szabályozás királyi biztosává, és ilyen minőségben több hónapos al-dunai hajóutat tett, csak október közepén tért vissza. Ezért távollétében titkárára bízta a teendőket: „*Barátom, ügyeljen a Zsebszótár hibátlanságára. Nem verhettem fejemből ki egész éjjel. Hídjé, anyi sullyt tulajdonítok e tárgy tökéletes végbe vitelének, hogy Önnek valóban egész figyelmét megérdemli. Lelkére kötöm »eszéközzölje a dolgot« – a Miképpent Önre hagyom.*”⁴⁰

1834 végén Toldy arról számol be Széchenyinek, hogy: „*Zsebszótárunk' német-magyar része a' T-ben van, 's februariusban elkészül. Ha mindnyájunk' egészsége helyt áll, 's a' súlyos munka folyhat mint most, 1836 derekáig be lesz fejezve.*”⁴¹

Végül 1835. áprilisban jelent meg először a kötet második része, a német-magyar rész, amit Széchenyi naplójában így kommentált: „*11-én megjelent a Zsebszótár. Használatra nagyon jó, de durva papír.*”⁴² Az elsőt, a magyar-német részt csak 1838-ban adták ki.⁴³

Tudománytár

Az újonnan létrejött intézménynek szüksége volt egy tudományos fórumra, ahol egyrészt értesülhetnek az újabb honi és külföldi kutatásokról, másrészt a Társaság tagjai közzé tehetik kutatási eredményeiket. Már 1831-ben bizottságot szerveztek egy a célnak megfelelő folyóirat kidolgozására, viszont eltérőek voltak a vélemények abban a tekintetben, hogy mi kerüljön a lapba: külföldi tudományos művek kivonatai vagy kritikái, külföldi cikkek fordításai és önálló kutatási eredmények. Végül abban állapodtak meg, hogy olyan kivonatokat fognak közölni, amelyekben kritikát is meg lehet fogalmazni az adott művet illetően, 1832 végére tervezték a megjelenést.⁴⁴ Széchenyi elképzelései a külszínt illetően: „*E papiros melyen irok ítéletem szerint leg alkalmasb a Tudománytárra. Szép és*

³⁷ Teleki József Toldy Ferencnek, Bécs, 1833. augusztus 1., 26., október 5., 1834. április 21., június 28., 1835. február 25., április 13., december 11. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

³⁸ Széchenyi István Tasner Antalnak, Orsova, 1833. október 13. HU MNL OL R 196 No.1. Közli: Czinege 2024b. 340.

³⁹ Pálmány 2011. 1. 172.

⁴⁰ Széchenyi István Tasner Antalnak, Szent-Miklós, 1833. szeptember 24. MTA KIK Kt K 200/19. Közli: Czinege 2024b. 337–339.

⁴¹ Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1834. november 26. MTA KIK Kt K 166/147. Közli: Czinege 2024b. 214–217.

⁴² 1835. április 11. SzIN 4. 539. (saját fordítás)

⁴³ Czinege 2024a. 27.

⁴⁴ Czinege 2024a. 27–33. A Tudománytár kiadásával részletesen foglalkozik Viszota 1910a. 121–136., Viszota 1910b. 424–438.

nem kicsapongolag drága. 750 példányt nyomtatni leg czélirányosb, mert az által egyszerűttetik a számolás. V elír⁴⁵ példányok nem szükségesek” – írta Toldynak.⁴⁶

A tagok egy része azonban nem értett egyet a készülő folyóirat tartalmával, ennek Vörösmarty Mihály hosszasan hangot is adott 1832 végén,⁴⁷ amikor Széchenyi arra kérte, foglalja össze, milyen változtatásokat lát szükségesnek a Társaság működésével kapcsolatban. Vörösmarty több oldalas levelében egy hosszabb bevezető után listázta a szerinte változtatásra szoruló területeket, és rögtön első helyen szerepelt, hogy „A tudománytár töröltessék el.” Indokai között szerepelt, hogy az irodalom még nem olyan széleskörű, hogy megtöltene egy lapot, vagy, hogy az írók nem feltétlenül jó kritikusok is egyúttal, és nem utolsósorban, hogy a nem dolgozó tagok így tudnák leplezni tétlenségüket. Széchenyire hatottak Vörösmarty érvei, mert az 1833. február 4-i igazgatótanácsi ülésen indítványozta, hogy a Társaság ne indítson el egy kritikai lapot. Az igazgatótanács végül a kérdés eldöntését a nagygyűlés elé utalta, emiatt felfüggesztették a Tudománytár nyomtatását.⁴⁸ Széchenyi erről Telekit is értesítette,⁴⁹ aki viszont nem értett ezzel egyet, ő a nyomtatás folytatása mellett volt, a lap előszavát is helyénvalónak találta,⁵⁰ és nem értette, hogy Széchenyi miért változtatta meg álláspontját annak ellenére is, hogy a nagygyűléseken már három alkalommal tárgyalták a Tudománytár kiadását.⁵¹

A Tudománytár megjelenésével kapcsolatos híradás Döbrentei, mint titkár feladata volt.⁵² A Tudományos Gyűjtemény 1833. évi második számában közölte,⁵³ hogy már két kötetre való kézirat beérkezett, és a megjelenésről később értesítik az olvasókat. Eközben a háttérben folytak a lapot illető egyeztetések, a novemberi nagygyűlésen végül úgy döntöttek a kérdést illetően, hogy a lapból kimaradnak a kritikai jellegű írások,⁵⁴ és Döbrentei csak az év vége felé közeledve adhatott arról hírt, hogy az első kötet 1834-ben jelenik meg,⁵⁵ Toldy Ferenc szerkesztésében. Széchenyi maga is izgatottan érdeklődött Londonból titkárától: „*Mikép van az Academia? Mikép a Szótár 's a Tudománytár?*”⁵⁶

A lap állandóan visszatérő téma a levelekben, Toldy mindig értesíti Széchenyit az újabb kötet kijöveteléről,⁵⁷ nyilván Telekit is,⁵⁸ mert az elnök Toldynak írt leveleiben

⁴⁵ Finom, nem áttetsző, fényesre simított papírfajta.

⁴⁶ Széchenyi István Toldy Ferencnek, Pest, 1832. december 6. OSzK Kt Lt. Közli: Czinege 2024b. 185.

⁴⁷ Vörösmarty Mihály Széchenyi Istvánnak, Pest, 1832. december 15. MTA KIK Kt Ms 5967/15. Közli: Czinege 2024b. 186–192.; idézet: 187.

⁴⁸ MTA KIK Kt K 1303.

⁴⁹ Széchenyi István Teleki Józsefnek, Pest, 1833. február 26. MTA KIK Kt K 210/1.73. Közli: Czinege 2024b. 99–100.

⁵⁰ Teleki József Toldy Ferencnek, Bécs, 1833. február 12. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

⁵¹ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Bécs, 1833. március 3. MTA KIK Kt K 209/7. Közli: Czinege 2024b. 101.

⁵² Döbrentei Gábor Széchenyi Istvánnak, Buda, 1833. április 14.

⁵³ Teleki–Döbrentei 1833. 96.

⁵⁴ A nagygyűlést november 2. és 15. között tartották. MIT Évkönyvei 2. 29–54.

⁵⁵ Például a Jelenkor 1833. december 14-i számában. Döbrentei 1833. 794.

⁵⁶ Széchenyi István Tasner Antalnak, London, 1834. január 30. Közli: SzIL-Digit. A Tudománytár első kötetében Tasner Antalnak is megjelent egy tanulmánya *Lander' fölfedezései Afrikában a' Nigieren* címmel. Tasner 1834..

⁵⁷ 1834-ből például szeptember 20-i levelében a 2., november 26-i levelében a 3. kötet megjelenéséről. MTA KIK Kt K 166/146–147. Közli: Czinege 2024b. 212–217.

⁵⁸ Toldy Ferenc Telekinek írt leveleiből kevés ismert.

rendszeresen érinti a témát.⁵⁹ Az elnökök részéről érkező reflexiók nem pusztán láttamozó válaszok, hanem a helyzettől függően hozzászólnak, vagy javaslatot tesznek a tartalomra és a lap kinézetére vonatkozóan. Az indulás nehézségei után az 1835 végi szerkesztőváltással kapcsolatos változtatások adtak okot többszöri levélváltásra. 1835 végén, a 8. kötet megjelenése után Csató Pál író vette át Toldytól a Tudománytár szerkesztését, és ezt Széchenyi szerette volna külsőségekben is láttatni.

Széchenyi 1835 végén Pozsonyban tartózkodott az országgyűlésen, így Toldy és Teleki mellett Tasner Antal közreműködésére is számított az ügyben, december elején részletesen leírta neki elképzeléseit:

„A Tudománytár mindig bosszont! [...] 'S micsoda nyomtatás! – Ebben valami Változtatást kell tennünk 1837 – 's miért ne lehetne már 1836^{ban} is? [...] Jobb papíros kellene – egy késsé jobb és nagyobb betű, és a borítéka sötét kék, [...]. A papírosnak is egy késsé nagyobbak kellene lenni, és a békötésnek szilárdabbnak! – Kann es nicht seyn 1836 – so muss es 1837 seyn. [...] A Tudomány T. iránt írjon – lehet e tenni valamit – 'S Mennyivel kerül többbe, [...]. Mert ha nem tellik – mi alig lehetséges – akkor simpliciter meg lehetne tenni a Változtatást [...]. Ha pedig tellik is valamibe – de idő van – tán röviden elvégezhetem Telekivel. Schedellel csinyán kell bánni wegen den 'Kanarien Gelb' Er ist ausnehmend apprehensif – 's mióta – olly nagy bajszú félek tőle – melly mint K. György⁶⁰ mondja – egészen elrűtisa.”⁶¹

Néhány nappal később küldött titkárának három könyvet, „Nem helyesb e – mint a mi Canari Színiünk?” kommentárral, és további megjegyzésekkel, milyennek kellene lennie a Tudománytár új köntösének. „Ha Schedel jól vette a Tudomány tári dolgot – igen örülök. De most sürgetni kell – mert én azt kívánom – hogy legkisebb se történjék Teleky nélkül. Ez utolsoval én végeznek. Mi a kék színt – a sárga helyett, [...] – az nem nagy dolog – de a nagyobb formatum, jobb papíros, jobb és nagyobb betű. Ez számolás dolga. Tudom Teleki nem ellenzi – ha elbírja a pénztár. Ezt most tüstént combinalni kell, 's ha meg van, küldje Ön a három ide mellékelt könyvbül.”⁶² Újabb pár nappal később: „Tudománytár félicket megkaptam, mondja ezt Schedelnek, – and 'that he should shave' for Gods sake.”⁶³

A kérdésről részletesen értekezett természetesen Toldyval is,⁶⁴ majd javasolta Telekinek, „hogy a 8^{ik} kötet még Sárga, – a 9^{ik} ellenben már új köntösű legyen.”⁶⁵ „én részemről örömet reá állok”⁶⁶ – Telekinek nem volt tehát ellenvetése, különösen azért, mert a változtatás nem járt többletköltséggel, ahogy arra Széchenyi is számított.

⁵⁹ Például Teleki József Toldy Ferencnek, Bécs, 1834. április 21., 29., május 11. stb. MTA KIK Kt MIL 4r 100.

⁶⁰ Károlyi György gróf

⁶¹ Széchenyi István Tasner Antalnak, Pozsony, 1835. december 4. HU MNL OL R 196 No.70. Közli: SzIL-Digit. „[...] ha nem lehet 1836-ban, 1837-ben kell megenni. [...] a kanári sárga szín miatt. Kivételesen nyugtalanító.” (saját fordítás)

⁶² Széchenyi István Tasner Antalnak, Pozsony, 1835. december 11. HU MNL OL R 196 No.75. Közli: SzIL-Digit.

⁶³ Széchenyi István Tasner Antalnak, [Pozsony, 1835. december 17.] HU MNL OL R 196 No.586./I. Közli: SzIL-Digit. „[...] és 'hogy borotválkozzon meg' az Isten szerelmére.” (saját fordítás)

⁶⁴ Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1835. december 22. MTA KIK Kt K 166/160. Közli: Czinege 2024b. 227–229.

⁶⁵ Széchenyi István Teleki Józsefnek, [Pozsony, 1835. december 22. körül.] HU MNL OL P 654-III.-37.-154.-No. 3. Közli: Czinege 2024b. 112–113.; idézet: 112.

⁶⁶ Teleki József Széchenyi Istvánnak, Bécs, 1835. december 30. MTA KIK Kt K 209/10. Közli: Czinege 2024b. 114–115.; idézet: 114.

Az 1835-ös tisztújítás

Döbrentei Gábor 1834. november 10-én mondott le titoknoki állásáról, mert a budai kerületben előléptették első helyettes tartományi biztossá, és a Helytartótanács előírása szerint más hivatalt nem viselhetett. Lemondását az 1835. szeptemberi nagygyűlésen hirdették ki, megnevezve egyúttal az utódját is, aki Toldy Ferenc lett.⁶⁷ Toldy titoknoki kinevezését azonban több levélváltás előzte meg, mert más jelölt is volt a tisztségre Kölcsey Ferenc személyében.

Kölcsey a kezdetektől, 1830. november 17-től volt a Tudós Társaság rendes tagja, részt vett a Tudománytár kidolgozására kiküldött bizottság munkájában, és Széchenyi bevonta őt az 1833-ban tervezett reformok munkálataiba is.⁶⁸ A két elnök álláspontja az új titkár személyét illetően nem volt teljesen egységes, mert Teleki Toldyt látta volna szívesen a titoknoki székben, Széchenyi pedig eleinte Kölcsey kinevezését támogatta – de egyikőjük sem zárkózott el a másik jelölttől. A költő számára is kedvező kilátásokat nyújtott volna a tisztség elfogadása, mivel így Pesten élhetett volna az irodalmi élet központjában. Ahogy azt barátjának írt levelében mérlegelve ecseteli: „*az igazgató Tanács' sok tagjai nekem ellenségeim az általam kimondott polgári elvek miatt; a' társaság' tudósai közt pedig sokan jobban kapcsoltnak máshoz, mint hozzám. így fejemet a' dolgon nem is töröm; miatta legkeisebbé sem fáradok; [...]* Különbem nem remélt esetben ha valami történnék, azon régi óhajításom fogna tehesedni: hogy köröteken élhetnék.”⁶⁹ Megyei hivataláról való lemondása sem okozott volna gondot számára,⁷⁰ viszont aggodalommal töltötte el megélhetésének alakulása, „*hogy olly jószágból, mellynek évi hasznobére 800, legfelebb 1000 pengőn meg fog állani, Pesten háznépemet tisztességesen kitarthatom?*” – írta Bártfaynak a Toldy Ferencsel való találkozásának után.⁷¹ Toldy ekkor azért kereste fel a költőt, hogy a titoknoki állásról beszéljen vele, és biztossítsa a maga és az első előlülő támogatásáról. Kölcsey Toldy látogatásáról Szemerének is beszámolt, annyival egészítette ki a Bártfaynak is leírtakat, hogy Toldy kérte őt, hogy tudósítsa Széchenyit szándékáról, elvállalja-e a titoknoki állást vagy sem, mert „*Döbrentei más valakiről gondolkozik; [...] megtörténhet, miképen sem Sédel, sem én, hanem egy harmadik fog nyerni.*”

Más forrásból nem derül ki, ki lehetett az esetleges harmadik jelölt, az viszont világosan látszik az 1834. augusztusig folytatott levelezésből, hogy noha több szempontból jó lehetőség lenne Kölcsey számára, ha elfogadná a kinevezést, amit mind a vezetés, mind a további tisztviselők is támogatnak, az anyagi lehetőségek mégis megfontolásra intik őt. A néhány héttel később váltott levelekben azonban újabb érvek is amellet szólnak, hogy Kölcsey ne fogadja el a hivatalt. Noha még mindig úgy véli: „*Nekem ma-*

⁶⁷ Fórizs 2023. 232.

⁶⁸ „*Jöntolja meg Társainkkal [...] mily szüksége van »minden oldalról megtámogatott Nemzetiségünknek« reformált Academiankra [...] teljesen meggyőződve – hogy az Egész tárgy Sikere egyedül Csak Ön Vörösmarty, Bajza, Helmezy 's Fay kezében van! [...] 's Költei menyire van mindenrül értesítve. – Csak Bennetek, Barátim, a diadal lehetősége?*” Széchenyi István Toldy Ferencnek, Duna gőzhajó, 1833. szeptember 2. Közli: Czinege 2024b. 204–206.; idézet: 204.

⁶⁹ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, Pozsony, 1834. június 8. Közli: Szabó G. 2015. 70–71.; idézet: 70.

⁷⁰ „*Megyei hivatalom nem tesz nehézséget; mert az sok időt rabolván tőlem, 's emlékező tehetségemre károsan folyván be: megszűnése által csak jót okozhat.*” Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1834. augusztus 20. Közli: Szabó G. 2015. 128–129.; idézet: 129.

⁷¹ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, Pozsony, 1834. augusztus 20. Közli: Szabó G. 2015. 124–126.; idézet: 125.

*gammak sok tekintet miatt tetszenék a' titoknokság: [...],*⁷² mégis azt érzi, hogy „*Gr. Széchenyi volt Pozsonyban, de rövid ideig: [...] így nem beszélhettem vele; de a' tudva levő tárgyról beszélni nem is lett volna kedvem. Mibehyt nehézségek vágnak; én távol vagyok a' fellépéstől.*”⁷³ És úgy látja: „*a' tudom. társaság oligarchiái elven épült, 's következőleg, már elveiben gondolkozásom' egész módjával ellenkezik. Én láttam tavaly, hogyan bántak itt Döbrentével;*⁷⁴ *'s velem ugyan azon módon senki se bánják, bánni senki se próbáljon.*”⁷⁵

Kölcsey vélhetően ezen alkati és elvi megfontolásokról nem beszélt Toldyval, akivel szintén ekkor találkozott, és Toldy sem vett észre semmit ebből a tépelődésből, mert a találkozás után úgy vélte, hogy Kölcsey hajlandónak mutatkozik a hivatal elfogadására: „*Bécsbe mentemkor voltam Kölcseynél, a' tudott tárgy iránt vele nyíltzívűen szóltam, 's mind ama' hivatal' elfogadására hajlandónak, mind a' Méltóságodnak írásra késznek találtam. Azonban fenntartotta volt magának hogy még elébb egy barátjával a' dolog iránt tanácskozzék.*”⁷⁶

Széchenyi persze számolt azzal a lehetőséggel is, hogy Kölcsey nem fogadja el a hivatalt, akkor viszont inkább Toldyt támogatná, semmint, hogy Döbrentei maradjon pozícióban: „*Most tartandó pesti nagy gyűlésnek főbb tárgya, azt hiszem, a' titkár 's némi más tagok választása lesz. A' mi az elsőt illeti, mindent fontolóra vévén akár Kölcsey akár Schedel lesz, ítéletem szerint mindegy, csak más ne legyen, vagy Döbrentei ne maradjon, ki mint hallom, ez iránt lépéseket tesz, és két tisztséget egyeztetni törekszik.*” – írta Telekinek.⁷⁷ Széchenyi már évek óta kapcsolatban állt Döbrentével, aki nemcsak a lóverseny és a kaszinó kapcsán segített a grófnak, hanem annak készülő írásait is olvasta és véleményezte.⁷⁸ A közeli és hosszabbtávú munkakapcsolat ellenére személyes ellentétek voltak közöttük: Széchenyi hiúnak és pöffeszkedőnek tartotta Döbrenteit, aki pedig gorombának és rossz szívűnek a gróft.⁷⁹ A kölcsönös szimpátia hiánya ellenére viszont sikeresen tudtak együttműködni, amiről Széchenyi nem is akart lemondani.⁸⁰ De úgy látta, hogy Döbrentei írói elszigeteltsége kihat társaságbeli munkájára, ahol azok az írók és költők (Bajza József, Vörösmarty Mihály) is jelen voltak, akik az irodalmi életben felléptek ellene.⁸¹ Mindez pedig indokolja, Széchenyi miért nem akarta, hogy továbbra is Döbrentei viselje a titoknoki tisztséget.

⁷² Kölcsey Ferenc Kende Zsigmondnak, Pozsony, 1834. szeptember 21. Közli: Szabó G. 2015. 168–171.; idézet: 168.

⁷³ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, Pozsony, 1834. július 25. Közli: Szabó G. 2015. 103.

⁷⁴ Döbrentei íróként az 1830-as évek elejére elszigetelődött, amihez részben hozzájárult Kazinczyval való nézetkülönbsége a nyelvújítás kapcsán. Kettejük eltávolodásában szerepet játszott az is, hogy 1830-ban a Tudós Társaság titkári tisztjére Döbrentei mellett Kazinczy is esélyes volt. Fórizs 2023. 230.; Czinege 2024a. 41.

⁷⁵ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1834. szeptember 21. Közli: Szabó G. 2015. 171–173.; idézet: 172.

⁷⁶ Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1834. szeptember 20. MTA KIK Kt K 166/146. Közli: Czinege 2024b. 212–213.; idézet: 212.

⁷⁷ Széchenyi István Teleki Józsefnek, Orsova, 1834. október 29. MTA KIK Kt K 210/1.102. Közli: Czinege 2024b. 106–107.; idézet: 106. Fáy Andrásnak, aki a Társaság tiszteleti tagja volt, hasonlóan nyilatkozott: „*A T. Társaság iránt pedig akár Költsei akár Schedel lesz titkár mindegy, csak senki más.*” Széchenyi István Fáy Andrásnak, Orsova, 1834. október 29. HU MNL OL P 625 B–No.11. Közli: SzIL-Digit.

⁷⁸ Bővebben: Czinege 2023b.

⁷⁹ SzIN 4. 43.; Jancsó 1944. 143–144.

⁸⁰ Széchenyi István Helmezy Mihálynak, Pozsony, 1833. március 28. MTA KIK Kt K 201/98.1. Közli: Czinege 2024b. 195.

⁸¹ Fórizs 2023. 232.

Végül Toldy értesítette arról Széchenyit, hogy: „*Kölcsey írásban jelentette, hogy nem akar választani.*”⁸² Kölcsey Szemere Pállal, Bártfay Lászlóval és Kende Zsigmonddal váltott leveleiből kitűnik, hogy egyaránt tisztában van a lehetőség előnyeivel és hátrányaival, és ezek tükrében hozta meg döntését, amelynél politikai és irodalmi ambíciói mellett figyelembe kellett vennie anyagi lehetőségeit is, mivel Pestre való költözése birtokának elhanyagolását is jelentené egyúttal.⁸³ Egy további szempont Kölcsey esetleges hivatalviseléséhez, hogy közéleti szerepvállalása, a perbe fogottak mellett folytatott tevékenysége miatt a kancellária sem támogatta volna megválasztását.⁸⁴

Kölcsey nem vett részt a tisztújító ülésen: „*Döbrentei által tudom, hogy Schedel titoknok; a' mit óbajtottam; de az academia' üléseiről nem tudok egyebet, mint a' mi az újság-lapokban áll. Magam semmi esetre nem mehettem fel; de ez által úgy vélem nem igen vesztettem egyebet, mint azt, hogy Titeket nem láthattalak.*” – írta barátjának.⁸⁵ Széchenyi pedig arról értesítette a nádort, hogy „*Tegnap Döbrentei úr helyére, aki lemondott, a magyar Akadémia titkárává Schedel urat választották, [...]. Az első pozíció betöltésére Kölcsey úr csak három szavazatot kapott.*”⁸⁶

Együttműködés

A következő években, és különösen a negyvenes évek közepén is, amikor újabb reformtörekvések jelentkeztek, több olyan ügy fordult meg a levélírók asztalán, amelyben összehangolt együttműködésre volt szükség. Különösen azért, mert mindkét elnök sokat volt távol az intézménytől,⁸⁷ így Toldy Ferencre és Tasner Antalra hárult a feladat, hogy minden történésről tájékoztassák Telekit és Széchenyit, akik így távollétükben is odafigyelhettek arra, hogy az Akadémián rendben folyjanak az ügyek.

Az első évekre vonatkozó levelekből kiderül, hogy mindkét elnök a munkatársakkal közösen együttműködve oldotta meg a felmerülő kérdéseket. Akkor is sikerült meg egyezésre jutni, amikor ellentétek feszültek a megoldási javaslatok között, mint például a Tudománytár vagy a tisztújítás kapcsán.

A kommunikációs szinteket tekintve a felhasznált források zöme félhivatalos levélnek tekinthető (Teleki, Toldy, Döbrentei), kisebb hányaduk pedig a magánlevelezés szintjéhez tartozik (Lunkányi, Tasner, valamint Kölcsey levelezése). Azoknál a témáknál, amelyeknél mindkét szinten több levél is rendelkezésre áll, látható, hogy a magánle-

⁸² Toldy Ferenc Széchenyi Istvánnak, Pest, 1834. november 26. MTA KIK Kt K 166/147. Közli: Czinege 2024b. 214–217.; idézet: 216. Kölcsey Ferenc Toldy Ferencnek, Pozsony, 1834. október 3. Szabó G. 2015. 174. De Döbrentei 1835 nyarán még érdeklődött: „*csak röviden kérdezzék hát, lesz-e kedved által venni tőlem ily küldözéseket, levelezéseket &c &c mint titoknok a' jövő nagy gyűléskor?*” Döbrentei Gábor Kölcsey Ferencnek, Buda, 1835. június 4. Közli: Szabó G. 2015. 295.

⁸³ „*Azon esetben a' megvét el kellene hagynom; 's gazdaságomat felosztván jóságocskámat árendába adnom, 's Pestre költözöm.*” – írta Kende Zsigmondnak Pozsonyból 1834. szeptember 1-jén. Közli: Szabó G. 2015. 146–148.; idézet: 147.

⁸⁴ Bártfai 1926. 32–33.; Szabó G. 2011. 208–213.

⁸⁵ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, Cseke, 1835. október 3. Közli: Szabó G. 2015. 324–325.; idézet: 324.

⁸⁶ Széchenyi István József főhercegnek, Pest, 1835. szeptember 13. Közli: Czinege 2024b. 72–77.; idézet: 77.

⁸⁷ Teleki Józsefet 1842-ben Erdély kormányzójává nevezték ki, Széchenyit pedig 1845-ben kinevezik a Helytartótanács közlekedési bizottságának elnökévé. Emellett mindketten részt vettek az (erdélyi, illetve pozsonyi) országgyűléseken.

velekben az adott kérdéshez kapcsolódóan bővebb és mélyebb tartalmi kifejtésre kerül sor, nagyobb teret kap a személyes vélemény, mint a félhivatalos levelekben, ahová már csak a mérlegelések és megvitatások utáni rövidebb közlés kerül. Széchenyi több kérdésben először Tasner Antallal értekezett a részletekről, és csak utána a Társaság titkárával, majd elnökével. Továbbá arra is rávilágít, hogy a Társaság ügyeinek mélyebb megismerését teszi lehetővé a munkatársak (és tagok) magánlevelezésének vizsgálata, árnyalhatja az egyes döntések mögött meghúzódó érveket.

Szilvia Czinege

István Széchenyi and His Associates in the Affairs of the Academy

The present article explores, through the correspondence of the officials of the Hungarian Learned Society, who was involved in the Society's affairs during its early years, in what manner, and to what extent they participated in addressing and resolving emerging issues.

As vice-president, István Széchenyi corresponded regularly with his colleagues and employees in the Society about academic matters. In most cases, he expressed his dilemmas regarding a particular issue or his arguments in favor of a particular decision at length in his private correspondence, thus his letters to Antal Tasner further nuance the positions expressed in his (semi-)official letters.

In the early years of the Society, there were several issues in which almost all of the actors mentioned in the article were involved, as documented by the correspondence: the start of the institution's operations, the publication of the dictionary and the *Tudománytár* (Encyclopedia of Science), and the 1835 election of officers. For a more detailed account of the latter situation, Ferenc Kölcsey's private correspondence is also available, which reveals why it was a difficult decision for him to accept or reject the position of secretary.

Keywords: István Széchenyi, Hungarian Learned Society, correspondence, cholera epidemic, *Tudománytár*, Ferenc Kölcsey

Források

Levéltári, kézírattári források

MTA KIK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
K 166	Széchenyi István Akadémiai működésével kapcsolatos iratok.
K 193–210	Széchenyi István levelezése.
K 1390–1401	A Magyar Tudós Társaság külsőségeinek jegyzőkönyvei.
K 1606	Elölülő levelek a Magyar Tudós Társaság tagjaihoz (1831–1840).
MIL 4r 100	Magyar Irodalmi Levelezés. Teleki József levelei Toldy Ferencnek.
Ms 5967/15.	Vörösmarty Mihály Széchenyi Istvánnak, Pest, 1832. december 15.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 626	Széchenyi István-gyűjtemény, 1. tétel. Évrendezett iratok.
P 654	Teleki család gyömrői levéltára (1559–1938). III. Családtagok iratai. 37. Teleki (III.) Józsefhez írt levelek. 154. Széchenyi István gr. (1831–1838).
R 196	Tasner Antal
OSzK Kt Lt	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestár

Forráskiadványok

Czinege 2024b.	„...a Tudós Társaság dolgában” Válogatás Széchenyi István gróf levelezéséből. S. a. r., bev. és jegyz.: Czinege Szilvia. Bp., 2024.
MTT Évkönyvei	A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 1–2. kötet. Pest, 1833–1834.
Szabó G. 2015.	Szabó G. Zoltán: Kölcsey Ferenc minden munkái. Levelezés IV. 1834–1836. Kritikai kiadás. Bp., 2015.
SzIL-Digit	Széchenyi István levelezése. Digitális kiadás. Szerk.: Czinege Szilvia–Fónagy Zoltán. A leveleket s. a. r. és jegyz.: Czinege Szilvia. (https://szecshenyilevelezes.abtk.hu/)
SzIN 4.	Gróf Széchenyi István naplói. S. a. r. és bev.: Viszota Gyula. 4. kötet. Bp., 1934.

Sajtóforrások

- Döbrentei 1833. Döbrentei Gábor: Közlések a' magyar tudós Társaság IVdik nagy gyűléséből. Jelenkor, 2. évf. (1833), 100. sz., 1833. december 14. 793–794.
- Tasner 1834. Tasner Antal: Lander' fölfedezései Afrikában a' Nigeren. Tudománytár 1834. 1. kötet. 46–76.

Szakirodalom

- Bañcerowski 2009. Bañcerowski Janusz: A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban. In: Magyar Nyelvőr, 133. (2009) 1. sz. 41–47.
- Bártfai 1926. Bártfai Szabó László: Adatok a Magyar Tudományos Akadémia történetéhez 1825–1849-ig. In: Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Bp., 1926. 15–59.
- Czinege 2021. Czinege Szilvia: A Széchenyi-levelek kiadási munkálatai és lehetőségei – Széchenyi és Lunkányi. In: „Megint 's megint – szünetlen”: Egy újabb Széchenyi-évforduló termése. Szerk.: Dobszay Tamás. Bp., 2022. 9–28.
- Czinege 2023a. Czinege Szilvia: Gróf Teleki József. Az Akadémia megalapítója. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., 2023. 24–31.
- Czinege 2023b. Czinege Szilvia: Széchenyi első műveinek lenyomata levelezésében. In: Történelmi Szemle, 65. (2023) 2. sz. 257–274.
- Czinege 2024a. Széchenyi István szerepe a Magyar Tudós Társaság alapításában és működésének első évtizedeiben. In: Czinege 2024b. 13–47.
- Fónagy Fónagy Zoltán: A biztos pont és a morális mérce: Széchenyi István és bizalmasa, Tasner Antal. (megjelenés alatt)
- Fórizs 2023. Fórizs Gergely: Döbrentei Gábor. Az első akadémiai titkok: intrikus vagy hazafi? In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., 2023. 228–234.
- Gyáni 2019. Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. <http://www.barkaonline.hu/esszerek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> [Megjelent: Bárka, 27. (2019) 2. 69–74.] (Utolsó letöltés: 2025. november 9.)

- Jancsó 1944. Jancsó Elemér: Döbrentei Gábor élete és munkássága. (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi évkönyvéből.) Kolozsvár, 1944.
- Pálmány 2011. Pálmány Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja. 1825–1848. I–II. kötet. Bp., 2011.
- Sipos 2022. Sipos Balázs: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségek Magyarországon 1848–1948. Bp., 2022.
- Szabó G. 2011. Szabó G. Zoltán: Kölcsey Ferenc (1790–1838). Pozsony, 2011.
- Teleki–Döbrentei 1833. Teleki József – Döbrentei Gábor: A' Magyar Tudós Társaság' Igazgatóságának Második Esztendei Jelentése a' Társaság' 1832-beli Munkálódásairól 's Pénztára' Miben létezől. In: Tudományos Gyűjtemény, 17. (1833) 2. sz. 91–101.
- Viszota 1908. Viszota Gyula: A M. Tud. Társaság Zsebszótára történetéhez. In: Magyar Nyelv, 4. (1908) 2. sz. 63–71.
- Viszota 1910a. Viszota Gyula: A „Tudománytár” története. In: Akadémiai Értesítő, 21. (1910) 3. f. 121–136.
- Viszota 1910b. Viszota Gyula: A Tudománytár történetéhez. In: Akadémiai Értesítő, 21. (1910) 8–9. f. 424–438.

Papp Klára

Csáky Rozália tudománypártolása és botanikai gyűjteménye

Csáky Rozália (1784–1850) bátyjától, Józseftől (1782–1848) eltérően – aki a kolozsvári lyceumban tanult, ott vizsgát tett – nem részesült nyilvános oktatásban, de gyermekkorában a nagyanyjánál magántanároktól németül és franciául tanult, szépen írt, és olvasott, ami lehetővé tette, hogy egész életében képezhesse magát.

1802-ben kötött házasságot Jósika Jánossal (1778–1843), a szabadkőműves Jósika Antal kolozsi főispán fiával. A szellemi közeg, amibe került, kifejezetten segítette a fiatal hölgy kapcsolatkeresését, feladatvállalását, amire a gyerekszülési időszak lezárulása után, az 1820-as évek végétől kerülhetett sor. A házasságból három felnőtt kort elért fiú született: Sámuel (1805–1860), Lajos (1807–1891) és János (1817–1885). Két felnőtt lányuk közül Jozefa (1810–1836), széplaki báró Petrityevics Horváth Jánosné, akinek Lajos és Rozália nevű gyermekei születtek, de fiatalon elhunyt és Antónia (1813–1879), kászoni báró Bornemisza János hitvese, csillagkeresztes dáma címerei ma is ott találhatóak a kolozsvári piarista templom kincstárában.¹

A művelt arisztokrata hölgy számára fontos volt, hogy könyveket vásároljon, azokat elolvassa, és saját könyvtárat gyűjtsön. A források alapján a családi örökségnek számító Csákigorbó megszerzése² és átvétele után lett a kastély gyűjteményeinek központja. Haller Jánosné 1822-ben bekövetkezett halála után a két testvér – Csáky József és Rozália – örökölte a birtokot, majd anyjuk, Bethlen Rozália halála után 1826 áprilisában kérték a birtokosztást – ekkor Csáky József már császári-királyi kamarás volt –, amely 1827. június 19-én ért véget.³ Ettől kezdődően tekinthette Csákigorbót Rozália véglegesen saját tulajdonának. Az építésben az elődök munkájának nyomai is fellelhetőek: Bíró József szerint pl. Schuchbauer Antal Budáról Kolozsvárra került szobrász (1766) készíthette a kastély kapujának oromzatát, rajta Heraklésszel és két másik mitológiai alakkal.⁴ A régi barokk udvarházzal szemben épült fel az új emeletes, klasszicista palota, amelynek földszintjén 11 lakószobát, az emeleten három nagytermet alakítottak ki. Kelemen Lajos pontos leírást adott a csákigorbói könyvtárról, ami a kastély kápolnája melletti „*teremszerű nagy szobában kétsoros elhelyezésben tizenkét nagyobb záros könyvszekerényt töltött ki*”.⁵

A könyvtárat több nemzedék – köztük több nő, Csáky Borbála és Kata, Bethlen Rozália, majd Csáky Rozália – gyűjtőmunkája gyarapíthatta. Kelemen Lajos egy 1528-ból származó latin nyelvű munkát talált a legrégebbnek, de a 17. századból is közel száz munkát említett. Ő úgy tudta, hogy Csáky Rozália „*bíres, de már pusztuló növénygyűjteményének egy része még megvolt a csákigorbói könyvtárban*”.⁶

¹ Sas 2007.

² Haller János özvegyének halála (1822) után Csáky József Rozáliával közösen kapta meg az özvegyi tartásul az asszonynál hagyott gorbói jószágot. Ezt az utóbbi részét 40 000 rénes forintért (bécsi valuta pénzben) átadta Rozáliának és férjének. RNL KMO Fond 255 No. 658.

³ RNL KMO Fond 255 No. 658.

⁴ Bíró 1943. 88., 90. és 107.

⁵ Kelemen 1984. 219.

⁶ Uo. 119., 221.

Csáky Rozália gorbói birtokát idősebbik fia, Jósika Samu örökölte. A könyvtár állományát Samu halála (1860) után 1865-ben leltározták, amit egy „könyvtáros pap” készített el.⁷ Az ötezer példányos könyvtár csaknem fele – 2022 könyv és füzet – Szabó Károly könyvtáros feljegyzése alapján 1875-ben – feltehetően Jósika Lajos kezdeményezése alapján – került be az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárába.⁸ Ennek a könyvtárnak az alapját még az 1842. évi kolozsvári országgyűlésen tett bejelentésével Kemény József teremtette meg, aki könyv- és kéziratát ajánlotta föl a „*Kolozsvárt felállítandó Nemzeti Múzeum alapjául*”, majd Kemény Sámuel, unokatestvére is követte a példáját. Kemény József 1855-ben bekövetkezett halála felgyorsította a szervezést, mert bár hagyatékát, az 5081 kötetet, 461 kéziratot, „*93 régi érmét, 4 felíratos római cserépedényt*” 36 szekéren Kolozsvárra szállították, a gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát gyarapította volna, ha a kolozsvári intézmény nem alakul meg időre. Mikó Imre kezdeményezésére 1859. november 23-án létrejött az Erdélyi Múzeum-Egylet, amelynek könyvtárát a Farkas utcában, Bethlen Sándor palotájában nyitották meg, s amely hamarosan újabb adományokkal bővült.⁹ Kemény Sámuel, Dégenfeld gróf, Teleki Domokos könyvadományai mellett Bánffy Dénesné 1200 kötetes francia gyűjteménye is oda került.¹⁰

A gorbói könyvgyűjtemény egy része még Csáky Rozália nagyanyjác, Csáky Katái lehetett, legalábbis ő kérte leányát, Bethlen Rozáliát könyvvásárlásra, igaz, ebből inkább jogi ismereteit gyarapíthatta. „... *írtam volt, hogy az Werbőczy nevű könyvet vedd meg és küldd el.*”¹¹ Jellemző lehet, hogy a három nemzedék könyvtárából Jakab Elek éppen egy 1581. évi bécsi kiadású, latin nyelvű, fekete bőrkötésű Werbőczy-példányról írt később a Századok hasábjain.¹² Bethlen Rozália két szeretett fiúunokájának hagyta könyvtárát, s a férjéről készített két képet is, hogy osztozzanak meg rajta, és emlékezzenek rá.¹³

Csáky Rozália idősebb fia, Samu Bécsben gyakran kapott megbízást könyvek vásárlására és küldésére. 1825-ben Lajos nevű öccsén kívül Bánffy Jeanette-nek, a gubernátor fia Bánffy Dénes feleségének is küldött haza Kolozsvárra három könyvet.¹⁴ Természetesen anyja megrendeléseit is rendre teljesítette.

Kelemen Lajos részletes leírása a könyvek összetételéről jól mutatja, hogy a könyvtár használói idegen nyelveken beszélő arisztokraták generációi: közel 2000 német, 1500 francia nyelvű kötetet gyűjtöttek össze, de latin, angol és olasz nyelvű könyvekkel is rendelkeztek. Negyven szótárt, 300 regényt, a magyar irodalom nagyjait (a testőrirókat, Csokonait, Kisfaludyt, Jósika Miklóst stb.), de építészeti, hadászati munkákat, ország-

⁷ Kelemen 1984. 215.; Óhidy 2007. 155.

⁸ Sipos Gábornak egy tanulmányából derült ki, hogy az elveszettnek hitt gorbói könyvtár csaknem fele része bekerült ugyan az EME anyagába, de a könyvgyűjtők személyével senki nem foglalkozott. Sipos 2009. 20.

⁹ Sipos 2009. 11–12.

¹⁰ Úo. 14.

¹¹ Csáky Kata Bethlen Rozáliának, Küküllővár, 1791. március 17. RNL KMO Fond 255 No. 662.

¹² Jakab 1887. 151., 153. A kötetben – a tartalom alapján jegyzői, pl. Dióssy Gergely által írt – kézírásos bejegyzések maradtak a 17. századi Kolozsvárról, ami alapján valamikor a város példánya lehetett. Jakab Elek a Werbőczy-kötetet Jósika Miklós példányának tekintette, de a levél alapján az sokkal korábban kerülhetett a család birtokába. Idézi Kelemen 1984. 218–219.

¹³ RNL KMO Fond 255 No. 409. Bethlen Rozália végrendelete Kolozsváron 1821. június 3., további kiegészítéseket tett még János nevű unokájára vonatkozóan is, a végső dátum 1824. december 3.

¹⁴ RNL KMO Fond 255 No. 400. Jósika Samu levelei az apjához.

gyűlési jegyzőkönyveket, a bécsi *Die Presse*, vagy a *Magyar Hirmondó* évfolyamait, Széchenyi István műveit is tartalmazta a könyvtáruk.¹⁵

Csáky Rozália gorbói saját kézikönyvtárában, a „hálósobában lévő *Almáriomban*” voltak elhelyezve a *Vasárnapi Újság* és a *Nemzeti Társalkodó*, a felső szobákban a *Honderű* példányai, amelyekkel, mint írta „3 fiók tele”. De a *Regélőt*, amelynek előfizetője volt, az *Erdélyi Hírlapot* és a *Budapesti Hiradót*¹⁶ is olvasta, illetve küldte át Wesselényinek a szomszédos birtokra.¹⁷ A hálósobai almáriumban volt Diószegi Sámuel fűvészkönyve – Csáky Rozália megjegyzéseivel –, a „*Magyar gazda*”, a „*Kerti gazda*”, a „*Mezei gazda*” kötetei, az „*eczet tsinálás Bikkfa hajból*”, egy példány a „*Növények Kolozsvár körül*” című kötetből, Brassai „*Fűvészet*”,¹⁸ vagy a „*Mezei gazdaság*” című kötet. Még arra is utalást találunk, hogy miből állhatott Rozália grófnő gyűjteménye, hiszen természetes, hogy azt is saját szobájában tartotta: a leírásban „*Szárazlat füvek, két csomó*” szerepel, tehát préselt növények gyűjteménye lehetett.¹⁹

A hálósobai könyvek összetétele azt mutatja, hogy a grófnő olvasmányait tervei megvalósításának szolgálatába állította. Ezt láthatjuk kivételes kezdeményezése, a cukormanufaktúra útnak indítása kapcsán is, amit ráadásul a férje akarata ellenére, az unokatestvére, a regényíró Jósika Miklós társaságában hozott létre.²⁰ 1832-ben Jósika János meg is írta neki, hogy „*tudod kedves fjjam, hogy én az egész fabrikádnak soha akarója nem voltam, s nem vagyok. Akaratom ellen csináltad, s amit megmondottam, csak úgy is secundált ... egy néhány s még sok ezer forint adósság, s a gyermekek is fogják fizetni...*”²¹ Ennek ellenére, amikor 1832 októberében Rozália Bécsben járt, férje Gorbón követte figyelemmel a fabrika építését, s nyugtatta meg feleségét, hogy minden rendben halad az építéssel, „*jövő héten jő ki Philippi a machinákat felállítani.*”²²

Rozália 1830-ban a répacukor készítésről is hozatott egy könyvet, azt el is olvasta, s annak alapján személyesen tájékozódott arról, milyen hasznos és praktikus változtatásokkal lehet a vállalkozás előre kalkulált összegén csökkenteni. Kálnoky Jánoson keresztül – aki Jósika Borbálának a férje volt²³ – készült írni pl. a Lemberg melletti Szokolovkába, mert a Jósika Miklósnak elküldött „kisebb könyv” szerint ott működik már üzem, „*onnét várok sok jó tanácsot, segítséget*”. A répamagok vetésével kapcsolatban Cserey Mik-

¹⁵ Kelemen 1984. 220–222.

¹⁶ 1844–1848 között megjelenő konzervatív politikai napilap, a *Világ* utóda.

¹⁷ A szerkesztő Róthkrepf Gábor, a heti két alkalommal megjelenő újság irodalmi elbeszéléseket, élettörténeteket (rövid, fél-egy oldalas összesítéseket) közölt történeti személyiségekről (pl. Báthoryak, Perényiek, Gúthy Országok stb.). Regélő 1833.

¹⁸ Diószegi 1813.; Brassai 1836.; Pethe 1805.

¹⁹ RNL KMO Fond 255 No. 410. A 4 oldalas jegyzék 3. oldalán.

²⁰ A manufaktúra az 1830-as évektől működött, az 1848-as forradalom idején pusztult el.

²¹ RNL KMO Fond 255 No. 415.

²² Uo. Jósika János levele 1832. október 6-a után Gorbóról Csáky Rozáliának. A szeptember 26-i levélben őszintén leírta ugyan „*a németed itt lévén a fabrikát is eligazítjuk, csak mondgya meg, mi kell, meg léssen, noha bizony nagyon unom az egészet*”. Ennek ellenére maradt Gorbón, hiszen onnan járt a derék- és szemfájása miatt „*feredőre*”, a 29-i levélben pedig megnyugtatta feleségét, hogy délelőtt Lajos fiuk, délután ő maga ellenőrzi az építkezést.

²³ Jósika Borbála a szebeni apácáknál tanult, s valamikor 1806 előtt ment férjhez Kálnoky Jánoshoz, köröspataki gróf Kálnoky Lajos és Blumegen Eleonóra fiához, aki jó viszonyban volt Csáky Rozáliával. Kálnoky vezérőrnagyként 1833-ban Brassóban halt meg.

lóssal²⁴ levelezett, és több könyvet elolvasott, bár – ahogy sógorának bevallotta – „*még egy könyvből sem tanulhattam ki, egy jügerumra hány font vagy kupa megyen?*”²⁵ Egy Jacquin nevű tanácsadót meg is nevezett levelében, aki a számításokban eligazította, s franciaországi magokat ígért a vállalkozáshoz. Ez a levél utal arra, hogy a közeli birtokosok közül többen hasonló módon megpróbálkoztak a répatermesztéssel, ugyanis felveti „*Csereinek és a szomszédoknak vajon mennyi mag kell?*” Bethlen Domokostól mintát is kapott a répából, amiből – a jó döntést előkészítendő – Rozália küldött ki Szurdokra néhányat.²⁶

Széles körű levelezésében különleges személyek is szerepeltek: egy bizonyos Felix Lajard Párizsból, akivel több évtizeden át levelezett, egy Malfatti nevű orvos, aki Bécsből küldött francia nyelvű leveleket, vagy Franz Joseph Jacquin bécsi egyetemi tanár. De a gyűjtemény rajtuk kívül széles körben tartalmaz magyarul írott leveleket, pl. szomszédjai Wesselényi és Jósika Miklós írásait, vagy az erdélyi katolikus püspökökkel váltottakat is.²⁷ A grófnőnek Brunszvik Teréziával folytatott levélváltását – négy hozzá írt levél az OSZK Kézirattárában – a Kolozsvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület tevékenysége magyarázza.²⁸

Több olyan tudóssal levelezett, akiknek munkájához információkat tudott adni, vagy az eredmények népszerűsítésében vállalt feladatot. 1823-ban Nopcsa Elekné²⁹ erdélyi, várhelyi birtokán (Ulpia Traiana Sarmizegetusa) egy antik padlómozaikot fedeztek fel, amelyet a birtokos asszony igyekezett fallal védeni, s amely a trójai háború történetéből vett jeleneteket ábrázolt. A mozaik felkeltette az Itáliában régészeti tevékenységet folytató erdélyi hadmérnök, Goró Lajos érdeklődését is, aki a pompeji ásatásait bemutató könyvébe is bevette annak leírását.³⁰ A felfedezésről két korabeli folyóirat is tudósított (*Magyar Kurir* 1823. II. 224.; *Tudományos Gyűjtemény* 1824. X. 29–40.), de nem tudjuk: Csáky Rozália az újságokból, vagy a hozzá eljutó hírek alapján szerzett-e a mozaikokról információkat. Könyvtárában ott volt a „Római kövek leírása” című könyv, tehát olvasott is a témáról.³¹ Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy – feltehetően az 1830-as években – a grófnő a két jelenetet lerajzolta, és kihímezte azokat. A lelet a 19. században ismert lehetett, mert Szilágyi Sándor felhasználta annak illusztrációját az általa szerkesz-

²⁴ Cserey Miklós (1770–1844) kormányzékai tanácsos (1826-ban nyugdíjazták), Kazinczy levelezőpartnere, tudománypártoló és színházbarát, konzervatív politikusként volt jelen az erdélyi országgyűléseken.

²⁵ RNL KMO Fond 255 No. 418. A december 20-i levélből. Sándorfy 2000. 315. 1834-ben Jósika Miklóst az ellenzékiek, míg Cserey Miklóst, báró Jósika Sámuel, Gál László, Balla Mihály, Petrochevich Horváth Dániel mellett a régi udvariakból szerveződött konzervatívok közé sorolta. Jósika Samu Rozália fia volt, ekkor 29 éves, tehát ifjú ember.

²⁶ Uo. No. 418. A december 29-i levélben Rozália a répát céklának nevezi, s kétfélet: egy kisebb, sárgább, keményebb, jobb fajtát, 2 fontosat, és egy fehérebb, vízesebb 7–8–10 fontosat mutat be. Iktári Bethlen Domokos (1810–1866) konzervatív politikus, császári királyi kamarás, közigazdász volt, Bécsben is házat tudott venni magának.

²⁷ RNL KMO Fond 255 No. 415. Rokonának, Csáky Jeanette -nek ő küldött német nyelvű leveleket (1826–1846), Petrochevich Horváth Lajos Jósika Samu leveléhez mellékelte a sajátját. Bánffy Jeanette pl. zenei csemegékről: egy csodavirtuósról és Chopinről írt neki. Uo. No. 416. Rhédey Terézia és Malfatti levelei. Uo. No. 417. Az erdőmester és a püspök levelei.

²⁸ A négy levelet 1830–1832 között írta. Az OTKA kutatás eredményeit közli Hornyák 2005.

²⁹ A férj, Nopcsa Elek 1816-tól volt Hunyad vármegye főispánja, 1822-től udvari tanácsos, 1837-ben lett erdélyi udvari főkancellár.

³⁰ Priamos kéri Achillestől Hektor holttestét; Párizs ítélete. A mozaikról ír Papp Júlia Goró Lajosról szóló tanulmányában, megemlítve benne Csáky Rozália tevékenységét is. Papp 2011.

³¹ RNL KMO Fond 255 No. 410. A grófnő gorbói kastélyában a hálósobában lévő könyvek jegyzéke.

tett tízkötetes millenniumi Magyarország története első kötetében.³² A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat ülésén 1898-ban számolt be erről egy tanárjelölt, aki még azt is hozzátette: „Érdekes, hogy e hímezésen (Csáky Rozália) vendégei is mindig dolgoztak, s azután egy alkalommal Zsófia főberzeznőnek adományozta a két szép mozaik szőnyegképet.”³³

A Jóltevő Asszonyi Egyesület éves beszámolóiból ismert, hogy 1825-ben a Hunyad vármegyei Hátszeg vidékén, Várhelyen talált mozaikokról Schaarbergi Bedeus József guberniumi tanácsos kiadványát árulták, az Egyesület által létesített Dolgozó Intézet támogatására, amelyet a tanácsos maga rajzolt le, s látott el leírással (ennek bevétele 785 Rft lett).

A leletről Rozália levelezést folytatott egy párizsi kutatóval, Felix Lajarddal, aki munkáiból is küldött a Jósika könyvtárba.³⁴ A *Napkelet* 1929. 19. számában Buday Árpád vette számba a levelezést, kimutatva, hogy Lajard először az erdélyi püspököt kereste meg információért az erdélyi Mithrasz- emlékekről, így a kérés egyházi közvetítéssel juthatott el Csáky Rozáliához. A grófnő hét rajzot küldött a tudósnak, „ezek közt két olyan emlékek szerepel a rajza, amelyeket vagy azokhoz hasonlót nem ismert addig.” Rozália valami lencseféle magvát kérte tőle cserébe, amely mellé egy párizsi kertész árjegyzékét is megkapta, a termesztésre vonatkozó tanácsokkal együtt. A grófnő másik felvetésére, ami a csákigorbói kastély gázvilágítására vonatkozott, nem tudott megvalósítható ötletet adni, sőt megírta, hogy nem is tud francia területen olyan kastélyt, ahol ilyen világítás lenne.³⁵ Egy 1830-ban küldött levelében azonban már egy feltaláló ötletét is megírta, sőt ajánlkozott a kipróbálásra, szakvélemény íratására is.³⁶ A levelezésből kiderült, hogy az 1830-as évek elején Rozália egyik fia (feltehetően Lajos), majd a grófnő üzenetével az 1840-es évek elején Bánffy Dénes és felesége is meglátogatta a tudóst Párizsban.³⁷

1837-ben már azért küldte írásait Lajard a grófnőnek, hogy „küldje el olyan személyeknek vagy tudós társaságoknak, akik Erdélyben valamelyes érdeklődést tanúsítanak az enyémhez hasonló természetű munkák iránt.”³⁸ 1838-ban a grófnő újabb négy rajzáért mondott a tudós köszönetet, s azt is megírta levelében, hogy tanulmányában hivatkozott is a grófnőtől kapott, Mithrasz- emlékekre vonatkozó információkra. Tehát kölcsönös támogatásról volt szó. 1841-ben a grófnő maga tett ígéretet a tudományos eredmények megismertetésére: „A két füzet, mely nekünk megvan, férjem könyvtárának dísze. Magyar lapjainkban hirdetések akarok közzétenni úgy ezekről az értekezésekről, mint az egész munkáról, nem kételkedvén, hogy érdeme szerint fogják méltányolni az ilyen munkásságot.”³⁹

³² A *Századok* folyóirat Tárca rovatában 1898-ban hasonló tartalmú tudósítás jelent meg, amely a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Egyesület üléséről, Téglás Gábor felolvasásáról tudósított, ahol kiderült, hogy Nopcsáné 1823–1830 között fallal vettette körül a mozaikot, de akkor a „Don Miguel buszárezred átlonagolván a helysége”, tönkre tették azt a lovak sarkantyúi. Századok 1898. 378. Szilágyi (szerk.) 1895. CCX. és CCXI. lap között.

³³ Erdélyi Múzeum 1898. 3. 188.

³⁴ RNL KMO Fond 255 No. 415. Az eredetileg Gorbón egybegyűjtött leveleket a rendezésnél évkör szerint rakták szét a levéltár dobozaiban. Lajard 1834. szeptember 25-én, 1837. március 25-én és 1838. február 12-én Párizsból küldött levelei.

³⁵ Buday 1929. 405. Külön vizsgálatot igényelne a felvetés, s lehet, hogy „kárbaesett költség volna”. Uo. 406.

³⁶ Uo. 406–407.

³⁷ Uo. 409–410.

³⁸ Lajard 1837. március 25-én írott leveléből. Buday 1929. 407.

³⁹ Uo. 409.

A grófnő felkarolta nagyanyja, Csáky Kata imádságoskönyveinek kiadását is. Saját vallásos érzületének erősödése magyarázza, hogy szeretett férje halála után fogott hozzá nagyanyja munkájának kiadásához. A *Honderű*⁴⁰ már 1843-ban hírt adott a Csáky Kata grófnő által 1767-ben írt „*Mennyei igyekezet*” című imádságoskönyv megjelenéséről, amelybe előszót maga Csáky Rozália írt, kiemelve, hogy annak második része, amelyet nagyanyja a szenvedők számára írt, saját életében is megnyugtatóra szolgált. Az elkészült példányokat szétosztatta, s ezért méltán kapott köszönetet pl. Lonovics József csanádi püspöktől.⁴¹ A kötetnek több kiadása is volt, ami arra utal, hogy a katolikus egyház is fontos eszközt látott benne a hívek nevelésére és megnyugtatóására.⁴²

Erdélyben a növények megismerése iránti érdeklődés ekkor már több évtizede jellemző volt. Benkő Józsefet, aki megalakulásától 1815-ben bekövetkezett haláláig tudósításokat küldött a pozsonyi *Magyar Hirmondónak*, valamint a hozzá forduló erdélyi érdeklődőknek, s ezzel komoly tudományos ismeretterjesztést végzett, 1775-ben a botanika oktatására kérték fel a kolozsvári Királyi Lyceumban (Lyceum Regium). Benkő attól a Pataki Sámuel nevű kolozsvári orvostól kért tanácsot, hogy eleget tegyen-e a felkérésnek, aki Csáky Rozália nagyapját, Bethlen Miklóst kezelte.⁴³ A Jósika házaspár kolozsvári házat látogatta a nyelvész Gyarmati Sámuel is, aki az 1790-es években kutatásaihoz Jósika Antal támogatását élvezte, nagybúni kertjében pedig különleges virágokat termesztett, s Döbrentei értelmiségi körével is kiváló kapcsolatot ápol.⁴⁴

Bizonyosnak tekinthető, hogy mind a családi hagyományban benne volt a ritka növények meghonosításának igénye és szeretete, mind a kolozsvári nemesi közvéleményben benne rejtett az új iránti érdeklődés. Az 1842. évi országgyűlés tárgyalásai során Eszterházy László gróf vetette fel, hogy „... a *Nemzeti Múzeumnak célja leend a hazza kincseit, mint a mineralógia, mint a botanica, úgy a zoológia tárgyakra rendre tudományosan egybegyűjtene?*”⁴⁵ Teleki László ezt úgy értette, hogy kell egy növénytani kert is, de ezt külön kell a múzeumtól választani.⁴⁶

⁴⁰ A *Honderű* Petrochevich Horváth Lázár Pesten megjelenő divatlapja, amelyet „a két Hon társadalmi életének [...] hű tükrévé emelni” szándékozott, s amely a magyar nyelvűség érdekében akarta befolyásolni a hölgy olvasókat, mivel „a magyartalanság súlyos vétke maiglan” terheli őket. *Honderű* 1844b. 837.; *Honderű* 1844a. 190. A lapnak sikerült neves személyiségeket megnyernie, mint Vörösmarty Mihály, Bajza Mihály, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, de ott jelentették meg Kazinczy és Dessewffy Aurél ki nem adott levelezését, Kisfaludy Sándor hátrahagyott verseit is. *Kaszap-Asztalos* 2018. 151–176.

⁴¹ RNL KMO Fond 255 No. 416. A püspök 1844. március 8-án, Pozsonyból küldött levele.

⁴² *Mennyei igyekezet*, mely itten az Istenes életnek, ez után az örökké való boldogságnak meg nyeréséért foganatos imádságokkal rakva vagyon. Kolozsvár, 1768. (Újra kinyomatta báró Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália. uo. 1842.) Ájtatosság kalauza... mely a... gyakoroltatni szokott processióknak hasznos eljárására vezet... Kolozsvár, 1781. *Mennyei oltalom, azaz: olyan könyvecske, mely kalauzolni fogja a jó lelket az isteni félelemre és az isteni bizodalomra...* Kolozsvár, 1788. (Újranyomatott uo. 1842-ben, az eredeti évszámmal.) Az erdélyi püspök 1848 júniusára ígért még 1000 példányt a grófnőnek. RNL KMO Fond 255 No. 417. Kováts püspök 1847. december 13-án, Kolozsvárról írott levele.

⁴³ Benkő 1988. 25–29. Végül is nem vállalta a kolozsvári professzori állást, részint családi problémáira hivatkozva, részint azért, mert szerinte orvosdoktori végzettségre is szükség lenne egy hasonló feladat ellátásához. Uo. 32–33. 1779-ben Kendeffy Elek guberniumi tanácsosnak kesergett azon, hogy nem sikerült „jó jövedelmű papságra” kerülnie, ezért kénytelenségéből majorkodik (gazdálkodik), mert a tudósok és a könyvtárak távolléte miatt „bajos és költséges correspondentiáké” árán végezheti csak munkáját. Benkő középajtai pap volt. Uo. 94.; Fácán é. n.

⁴⁴ Gaál 2011. 113.

⁴⁵ Okmány- és irománytár 2009. 88.

⁴⁶ Uo. 89.

Csáky Rozália nemcsak érdeklődött a botanika iránt, hanem Nagyalmáson, anyja birtokán maga is utasította a kertészt virágszaporításra, 1816-ban pl. a hortenziáéra.⁴⁷ Hagyatékában fellelhető levelei szerint a Gorbóra kiküldött katalógusok olvasására szólította fel kertészét, amelyeket meg kívánt rendelni.⁴⁸ A bécsi ajánlatban (43 oldalon) gazdag virágkínálat lelhető fel: dália, verbéna, rózsák, pelargóniák, petuniák stb. A gorbói kastély kertjének éke lehetett az „óra számot mutató virágos tábla”, amihez megmaradt a virágzás idejét pontosan mutató lista is: mely virágok hány órakor nyílnak és „elhunynak”.⁴⁹ Bécsi utazásai során maga is vásárolt virágmagvakat, amelyről megőrizte a nyugtát.⁵⁰ A grófnő Gorbón botanikus kert kialakítását is tervezte.⁵¹ Bizonyára ezért fordult Wesselényihez 1845 februárjában, hogy a gorbói virágházának padimentumához vágasson neki zsidói „szép márvány” követ 120–150 váltó forint értékben, amiről azonban maga jegyezte meg, hogy az „tulajdonképpen csak Gipsz”. Ha ötlete beválna – írta biztatóan –, mások is követnék, mint például Kálnokyné, aki „most épít Kolozsvárt czifra lakot új izléssel, de mások is többen meg fogják szeretni.”⁵²

A grófnő iratai között fennmaradt egy tervezet saját kézírásával, amelyen nem szerepelt dátum, csak a tervezett felhívás célja: „Botanicus kert plánuma”.⁵³ A másfél oldalas írásban egyrészt a kert hasznáról, másrészt a megvalósítás módjáról olvashatunk, s mivel a „Kerthely és Üvegház már meg lévén igérve”, csak az éves költségekhez szükséges alapot kell megteremteni, amelynek kamatát fel lehet használni. A célok megfogalmazása összetett, de egyértelmű: „... mennyivel inkább lehet a mostani, világosodást szomjúhozó századba reményleni, hogy számos pártfogókra talál az az Neme az Üsméretnek, melynek segedelmével a Természetnek egyik Tárbáza ki nyílik Erdélynek is, hogy abból az élet megtartásának, bővelkedésnek és gyönyörűségnek gazdagon elszórt, de eddig fájdalom! csak némely tudósak által ismert szereit szabadon merít-hesse. Boldog az az ország! melyben a bölcs Elöljárók méj belátások és igyekezetek által az emberi ismeret bővítésének minden módjai az időszakasznak szükségletei szerint megszeresztenek; méltán örvendeni lehet tehát, hogy a Fűvésztudomány (Botanicának) közönségesen leendő tanítása, mely eddig itten nem volt, felsőbb helyen már meg határozottatott. Mennyi haszna vagyon ennek nem csak az Orvosokra és Patikáriusokra nézve, akik által a gyógyító Fűveket a maguk eleven állapattyaiba voltaképpen megismerhetik, és más szinte hasonló, de ellenkező erejű Fűvektől megkülönböztethetik, esmérteő jegyeit megtanulván, maguk és a publikum hasznára tapasztalhattya, hogy a mely szereket külföldről drágán hozatnak, itten a Hazában könnyen és oltsóbban megszerezhetők. De nevezetesen hasznos ezen Tudomány minden, a gazdaságatt jó móddal folytatni kívánó Hazafira nézve is, mert ezen Tudomány által azon Fűvek ismeretéhez jutván, a melyek Juhnak, Marhának, Méhnek élelmére hasznosabbak, a szerint Réjjeit ki ki megjavíthattya... Az erdők jó móddal való természetéshez is mely sok plánták üsmérete kívántatik! Ezekeken feljül minő gyönyörűséget szolgáltat a szép virágak esmérte és kultúrája.”⁵⁴ A működéshez a „Segéllő Kezes Jóltevőknek” évi 2 Rft és 24 krajcár befizetését, vagy annál nagyobb összeget kellett megígérniük. Nem tudjuk, mi lett a terv

⁴⁷ RNL KMO Fond 255 No. 552. Bakó József egy 1816. június 8-án, Nagyalmásról küldött levelében ír a parancs átadásáról.

⁴⁸ RNL KMO Fond 255 No. 411.

⁴⁹ Uo. dátum nélkül

⁵⁰ Uo. 1839. április 20.

⁵¹ Buday 1929. 403.

⁵² RNL KMO Fond 250 No. 140. Azt is megjegyezte, hogy legutóbb egy márványsztal készítésekor két hónapig várt a vágásra. 1845. február 8-án írott levél.

⁵³ RNL KMO Fond 255 No. 411.

⁵⁴ Uo.

sorsa, a kolozsvári botanikus kert jóval később, a grófnő halála után, 1872-ben jött létre, az Erdélyi Múzeum-Egylet kezdeményezésére.

A grófnő részese volt egy új növény felfedezésének. Egy Bethlen Katalin kolozsvári kertjéből kapott ismeretlen orgonát Csáky Rozália küldött el Bécsbe, ahol megállapították róla, hogy új cserje. Báró Franz Joseph Jacquin bécsi egyetemi tanár róla nevezte el a növényt Jósika orgonának (*Syringa josikaea* Jacq.).⁵⁵ 1830-ban a *Nemzeti Társalkodó* adott hírt az eseményről, a következőképpen: „*A Németországi Természetvizsgálóknak és Orvosoknak az idén Szeptemberben Hamburgban tartott gyűléseken, több megszárazott plánták közt Bétsi Professor B. Jacquin Ur, elő mutatta a' Syringa-nak egy ujj nemét, melynek felfedezését a Botanika Erdélyi Kormányzói rendes Elölülő B. Jósika János ur ó Extzja, ezen tudományban különösen gyönyörködő az egész Ország előtt tiszteletben álló hitvesének, Gr. Csáky Rosália Úr asszony Ó Extzjának köszönheti. A' plánta tiszteletül, 's emlékezetül Syringa Josikaea nevet kapott, 's rajzolatban is meg fog jelenni.*”⁵⁶ Az orgonafaj feltalálási helyei között Kolozs, Máramaros és Bihar vármegyei helyeket soroltak fel, többek között Csáky Rozália sebesi (Kolozs megye) birtokát.⁵⁷ Első ábrázolása 1831-ben jelent meg. A felfedezés értékére utal, hogy még 2014-ben is botanikai disszertáció született róla *A Jósika orgona aktuális és történeti biogeográfiája* címmel a Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Doktori Iskolájában.⁵⁸

1. kép. A Jósika orgona.

⁵⁵ A növényt Johann Christian Baumgarten látta meg Bethlen Katalin kertjében, s már ő feltételezte, hogy eddig ismeretlen egyedet találtak.

⁵⁶ Alföldi Flatt 1891. 3.; Gulyás 1907. 30.

⁵⁷ Uo. 10.

⁵⁸ Lendvay 2014.

A növények jellemzői is érdekelték, ezért számos szakkönyvet szereztetett be. 1844 júliusában Wesselényinek is átküldött Zsibóra egy fűvészkönyvet, amit az nagy köszönettel vett tőle. A válaszból ítélve igen hasznos volt a küldemény: „*Ennek vétele előtt azt hittem, hogy a fenyők különböző neveit ismerem, ebből az ellenkezőjéről győződven meg, most kevesebbet tudok, mint előbb, sok tudásunkkal járunk az életben így.*”⁵⁹ A fenyőkkel Rozália is foglalkozott, feljegyzéseiben nevüket, tulajdonságaikat, az erdélyi lelőhelyüket is megnevezte.⁶⁰

Csáky Rozália maga is gyakorlati hasznot remélt pl. a festőnövények sajátosságainak összegyűjtéséből. A feljegyzést 1819 után készítette, mert sűrűn fordulnak elő benne utalások az az évi bécsi vagy a magyarországi árakra vonatkozóan. Nemcsak az érdekelte, hogyan lehet gyűjteni, a növénynek mely részét lehet használni s az milyen színt ad, hanem az is, mennyire tartós a szín, s milyen anyagokra alkalmazzák. A közönséges sóska (Berberis vulgaris) leírta, hogy „*vizben jól megfőzvé, szép sárgán megfesti a bőrt és gyapjút is, hanem nem tartós a sárga színe.*” A festő Tsülleng (Isatis Tinctorum) leveleit használják az indigóhoz hasonló kék szín eléréséhez, s úgy tudta, hogy a tordai hasadékból is terem „*a felső résziben*”, s a „*Bánátusi igen jó*”. A festő Kőkény (Rhamnus Catharticus) éretlen, megszáritott gyümölcse, amelyet megfőznek, sárga festéket ad, megérett boggyó szárítása után „*setét veres*” lehet vele festeni, s gyapjút, selymet, bőrt egyaránt színez.⁶¹

Molnár V. Attila a debreceni, majd kolozsvári tanszékvezető, az Erdélyi Múzeum Növénytárának egykori vezetője, Soó Rezső gyűjtőmunkáját jellemezve írta le a következő sorokat, amelyeket a tudományos munka előkészítésének folyamataként értékelt. Szerinte „*a herbárium nem szárított növények szénakazla (milyen sokszor emlegetik így az ostoba nagyokosok!), nemcsak valamely gyűjtőszemély kielégítése (persze az is!), hanem benne található ritka florisztikai adatok igazoló példányai, az állandóan változó, fejlődő rendszertani munka nyersanyaga, az újra értékelés lehetősége (valamely kritikus példány akár 100 év múlva is tanulmányozható!), anyagot szolgáltat alaktani, szövettani, sőt bizonyos kémiai-biokémiai vizsgálatokhoz is. A herbárium papírja, cédulája, tintája, írásmódja, nyelvezete értékes a művelődés vagy tudománytörténet számára is, hiszen a növényeken kívül adatot szolgáltat a gyűjtés korára, a régmúlt idők ízlésére, dívatjára és magára a gyűjtőre is. Mindenekelőtt azonban a növények alapos megismerésének legbiztosabb, ha nem egyetlen forrása.*”⁶²

Csáky Rozália nem tudományos felkészültséggel látott hozzá a növények megismeréséhez, gyűjtéséhez. Érdeklődésének forrása a kíváncsiság mellett az ismeretszerzés igénye, a növények felhasználhatóságának megismerése volt. Ezért szerzett be könyveket, leírásokat, s ezért készítettett képzett botanikusokkal is hasonló feljegyzéseket.

A gyűjtemény 1839 tavaszán még bizonyosan a kolozsvári Jósika palotában volt, a „*Piacz soron fekvő úri házoknál*”, mert szerepelt az akkor készített inventáriumban. Az épület második emeletének harmadik kamrájáról írták, hogy annak „*a Grófné öz Exc-tól*

⁵⁹ RNL KMO Fond 255 No. 416. 1844. július 17-i, Zsibóról küldött Wesselényi-levele. Csáky Rozália Wesselényi feleségének is küldött olvasnivalót.

⁶⁰ RNL KMO Fond 255 No. 411.

⁶¹ Uo. A buzérfű (Rubia tenctorum) mázsája 1819-ben Bécsben 60 forint volt, a legjobb minőségű perzsiai festőkőkény mázsája 200 forint, szemben a magyarországi 20 forintos árral. Az olaj készítésére alkalmas növényeket is összegyűjtötte: mandula, dió, makk, szőlőmag, mogyoró, len- és kendermag, téli és nyári repce, mák, gomborka, napraforgó, dohánymag.

⁶² Molnár V. 2004. 8.

kölsönözte a nevét". Itt jegyezték fel a grófnő gyűjteményét „*füvesei, száraz plántái fekete kartondlikben, á kartondlik vagy is tokok száma pedig térszen 6*”.⁶³

Csáky Rozália szakmai tanácsokat kért Baumgartnertől, Gyarmathi Sámuelától, de Cseresznyés András gyulafehérvári kanonoktól, a püspöki könyvtár akkori őretől is. Cseresznyésről már Kazinczy is több helyen megemlékezett az „*Erdélyi levelek*”-ben, akkor is, amikor Jósika Antal fiáról, Jánosról írt: „... 1796-ban károly-fehérvári kanonok és bibliotecarius Cseresznyés András úr társaságában indula ki, megjárni Olasz-, Francia- és Németországot, de az előre tolatkodó ellenség miatt Turinból és Bolognából kénytelen vala visszafordulni.”⁶⁴

Csáky Rozália tehát a férje révén régi ismerőse volt a kanonoknak, aki követte a grófnő érdeklődését és munkásságát. A megőrzött írás egyértelműen arról tanúskodik, hogy jól ismerte a grófnő botanikai gyűjteményét, annak állapotát, s feltehetően máskor is kisegítette az úrnőt tapasztalatával, olvasottságával, s konkrét gyűjtésével is. Cseresznyés egyértelműen a grófnő *Herbáriumáról* írt, mint amelyben egyes latinul megnevezett növények benne vannak, mint amit jól ismer, de nem naprakész minden benne lévő növényvel kapcsolatban. A *Salvia nutans* (bókoló zsálya), *Pitheuma Canescens* (harangcsillag), *Menziesia Bruckenthalii* (balkáni rózsa), *Canunculus Czenatus* (boglárka) stb. szerinte ott van, néhány esetben odaírta, hogy meg kell nézni, lehet, hogy az is benne van. Több esetben utalt Baumgartnerre, aki kiváló botanikus és orvos volt, mint aki munkájában említi a pontosítandó növényeket, vagy aki küldhet a gyűjteménybe.⁶⁵ Magát Cseresznyést is a grófnő munkatársai közé sorolhatjuk, hiszen hozzájárult a gyűjtéshez. A *Medicago Gerardii* pl. megjegyezte: „*ez előtt négy esztendővel á midőn Görgeyiből Buzára jöttünk, ottan eleget találván, szárazítottam volt egy exemplart.*”⁶⁶ Ugyanakkor megjegyzi, hogy a *Syringa Josikae* – a Jósika orgona - nincs benne a gyűjteményben, „*az idén szárazítani kell több exemplarokat. Bár csak én is kaphatnék egy kis fát.*” Több esetben hívta fel a figyelmet arra, hogy a kért növény a bécsi Schönbrunn kertjében is megtalálható, ott is lehet érdeklődni felőle. A *Scabiosa Uralensis*ről viszont megírta, hogy „*terem Muszka országban az urali hegyeken*”, de a bécsi császári kertben is megtalálhatja. A megújításra is felhívja a figyelmet. A *Crocus Speciosus*, vagyis sáfrány „*vagyon ugyan a Herbáriumban, de elvesztette a színét, hanem a jövő októberben akár egy nagy eskatulával is szolgálhatok, gyökerestül...*”, vagy az *Orobus Transylvanicus* esetében is ígéretet tett, mivel a gyulafehérvári szőlők felett ő gyűjtötte, s „*már a színét elhagyta, ujjat a jövő tavasszal szárazítani fogok*”.

⁶³ RNL KMO Fond 255 No. 396. A leltárat 1839. március–április hónapjában készítették, majd 1840., 1841. és 1844. években kiegészítették a Bécsben vásárolt portékákkal. A 2. emeleten Jósika János szobáját nem mérték fel, Jósika Lajosét viszont igen.

⁶⁴ Kazinczy 1880. 206.

⁶⁵ A *Salvia Betonicaesolia* esetében írta, hogy „*Segesvárt elég terem, ahonnan Baumgartner küldbet Excellentiádnak*”.

⁶⁶ RNL KMO Fond 255 No. 411. „*A kolozsvári széna kerteken elég terem. Meg kell nézni a Herbariumban*”.

		Kiadás			
		Váltó Czédulákban			
		apróban		együtt	
		Rf.	xr.	Rf.	xr.
általhozatal		—	—	19033	14
6.	Ingó Vagyonokra u: m: Konha-Eszközökre, gyapjat szárazító spárgára, nyüstökre 's a' t. ment	64	42	64	42
7.	33 öl Fára hozatalával	328	50	328	50
8.	26 font gyertyáért ment	13	30	13	30
9.	Elegyes apróság költségekre, u: m: gyapjat-mosó kosarakra, csebrekre, seprükre Typographia munkákra 's a' t. ment	345	40	345	40
10.	Házi, és Kerti takarítások, és tisztításokra u: m: meszelésekre, kementzék', ablakok tisztítására, fák' ültetésére 's a' t. ment	238	34	238	34
11.	Elegyes apróság Vecturákról	267	4	267	4
12.	Allandó építésekre, u: m: kerti kerítésekre	177	43	177	43
13.	Egy újanon felállított Vízimalomhoz megkívántató materialéokra, és Mesteremből készíttetésekre ment	500	—	500	—
14.	Szegények' gyógyítására	41	30	41	30
15.	A' Conventionatusok' fizetésébe ment u: m:	154	—	—	—
a)	A' Gazdának Bálint Mártnak kész pénz fizetésibe	—	—	—	—
b)	A' Gazdaszszonynak 554 korona csepő megvásárlásáért per 15 xr.	138	30	—	—
c)	A' Gazda Portioja' kifizetésébe	20	—	—	—
d)	A' Szolgálónak	60	—	—	—
e)	A' Pokrócz-szövő Meisternek kész pénz fizetésébe	40	—	—	—
f)	Bóltos Szilágyi Gábornak a' kész pénz fizetésébe járult árrok-ból minden 100 forint-után 5 forint fizetődvén, ment	26	34	—	—
g)	A' Kéményseprőnek	30	—	—	—
h)	A' Szürposztó Szövőnek Gündits Mihálynak három Hónapi kész pénz fizetésibe	75	—	—	—
i)	Ugyan nékie fára	10	—	563	4
Összesen		—	—	21573	51

2. kép. A Csáky Rozália által vezetett Kozszvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület 1832. évi beszámolójának egy lapja.⁶⁷

⁶⁷ RNL KMO Fond 255 No. 406.

Csáky Rozália az évek során jelentős növénygyűjteményre tett szert, amit fia, Jósika Samu ajánlott fel – jelentős pénzadomány kíséretében – a régi pénzek gyűjteménye mellett a létrejövő Erdélyi Múzeum számára.⁶⁸ Az 1856-ban Jósika Lajosnak küldött levele szerint: „*Ha nincs ellenetekre, Magam s a Te s a Jankó nevében a múzeumnak fogom azon régi arany- és ezüst pénzeket ajánlani, melyek szegény Atyánkról maradtak; az aranyakat úgy is csak az arany becsértékében váltottam meg Tőletek, pedig kétszer annyit legalább érnek, az ezüstöt pedig nekem ajándékoztátok, így tehát az én részemről nem nagy a generostás s jobban hangzik, ha együtt adjuk. Szeretném még odaadni a szegény Anyám fiúvek collectióját, ha a moj meg nem ette volna – nézzél egy kisség utána, hogy megérdemli-e, mert ha megvan, a Flora Transilvanicara nézve igen szép gyűjtemény lenne.*”⁶⁹ Szádeczky Béla Jósika Mikó Imréhez küldött levelét is közli, amely szerint a numismák és anyja gyűjteményének felajánlása még abban az évben valóban megtörtént. Azt azonban ennek ellenére nem tudjuk, oda került-e végül a botanikai gyűjtemény, hiszen a grófnő halála (1850) óta több év telt el, s a Cseresznyés feljegyzés alapján időről időre cserélni kellett volna a „szárazulatokat”. A felajánlásokat rögzítő könyvtárosi jelentésben csak az idősebb Jósika fiú pénzgyűjteménye szerepelt, de lehet, hogy a botanikai anyagot más jegyezte fel.

Csáky Rozália tudósokkal folytatott levelezése, támogatása hozzájárult az erdélyi – régészeti és botanikai – kutatások közkinccsé válásához, amit könyvtárgyarapítása is tükröz. Herbárium a saját érdeklődésen túl az erdélyi növényvilág feltárását, megismertetését célozta, aminek hasznát a mindennapokban környezete is érezte és értékelte.

A Jósika család tagjai az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakulása után felajánlásaikkal is hozzájárultak az anyag gyarapodásához: nemcsak érmegyűjteményük, hanem könyvtáruk és a hitbizományi levéltár anyaga is – amely a házasság révén az erdélyi Csáky és más családok irataival gyarapodott –, de talán a Herbárium is része lehetett az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteményének.⁷⁰

⁶⁸ Vincze 2009.

⁶⁹ Tízezer forintot adtak „*erdélyi kárpótlási papírokból, ... 28 arany és 57 ezüst és réz, régi római és magyar pénzeket és emlék-numismákat*”, hogy a tőke kamatját használják az egyesület költségeire. Az 1856. december 16-iki levélből idézi Szádeczky 1909–1942. 35. jegyzet.

⁷⁰ A Jósika család hitbizományi levéltára 253 csomót tesz ki. Kiss 2009. 227.

Klára Papp

Rozália Csáky's Patronage of Science and Her Botanical Collection

Rozália Csáky's correspondence with scholars and her support contributed to the public dissemination of Transylvanian archaeological and botanical research, which is also reflected in the enrichment of her library. Beyond serving her own interests, her Herbarium aimed at the exploration and documentation of Transylvanian flora, the practical benefits of which were also perceived and appreciated by her entourage.

Following the founding of the Transylvanian Museum Society, members of the Jósika family contributed to the enrichment of its collections through donations. These included not only their numismatic collection but also their library and the entail archive, which – through marriage – was expanded with documents from the Transylvanian Csáky family and other noble families. Presumably, the Herbarium also formed part of the collection of the Transylvanian National Museum.

Keywords: Rozália Csáky, Library of Gorbó, patronage of science, popularization of science, Herbarium

Források

Levéltári források

RNL KMO	Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca)
Fond 250	A Wesselényi család zsidói levéltára.
No. 140.	Wesselényi Miklós báró levelezése. Jósika Jánosné Csáky Rozália levelei a báróhoz.
Fond 255	A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára.
No. 396.	Jósika János I. és felesége, Csáky Rozália kolozsvári háza ingóságainak leltári jegyzéke (1839).
No. 400.	Jósika János I. (1789–1827) levelezése (kapott levelek).
No. 409.	Jósika János I. feleségéhez, Csáky Rozáliához (1747–1851) tartozó eljárási iratok.
No. 410.	Jósika János I. feleségének, Csáky Rozáliának feljegyzései (1834).
No. 411.	Csáky Rozáliához tartozó botanikai feljegyzések.
No. 415.	Jósika János I. felesége, Csáky Rozália levelezése (1825–1835).
No. 416.	Jósika János I. felesége, Csáky Rozália levelezése (1836–1845).
No. 417.	Jósika János I. felesége, Csáky Rozália levelezése (1846–1850).
No. 418.	Jósika János I. felesége, Csáky Rozália levelezése (1796–1848).
No. 658.	Csáky József és Csáky Rozália örökösödési okiratai (1823).
No. 662.	Csáky Katalin (1764–1797) levelezése.

Adatbázisok, sajtóforrások

Fácán é. n.	Pataki Sámuel (1765–1824) családfája (Digitális tartalom, forrás: Fácán László: Adatbázis családfa-kutatáshoz) https://csaladfa.faczan.hu/index.php?letter=UGF0YWtp (Utolsó letöltés: 2025. november 10.)
Honderü 1844a.	Honderü, 2. évf. (1844), 6. sz., 1844. február 10.
Honderü 1844b.	Honderü, 2. évf. (1844), 26. sz., 1844. június 29.
Regélő 1833.	Regélő, 1. évf. (1833), II. negyedév. https://real-j.mtak.hu/12157/1/RegeloPestiDivatlap_1833_2.pdf (Utolsó letöltés: 2025. november 13.)

Szakirodalom

- Alföldi Flatt 1891. Alföldi Flatt Károly: A Jósika-fáról. (*Syringa Josikae*, Jacq. fil.) Különnyomat a Nagyvárad című napilap 1891. évi márczius 29-iki számából. Nagyvárad, 1891.
- Benkő 1988. Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette: Szabó György, Tarnai Andor. Bp., 1988.
- Bíró 1943. Bíró József: Erdély kastélyok. Bp., 1943.
- Brassai 1836. Brassai Sámuel: A' fűvészet elveinek vázolatai. D. Lindley János nyomán. Kötéblákkal. Kolozsvár, 1836.
- Buday 1929. Buday Árpád: Magyar grófnő és francia tudós százéves levelezése. In: Napkelet, 7. évf. (1929), 19. sz., 1929. október 1. 403–410.
- Diószegi 1813. Diószegi Sámuel: Orvosi fűvészkönyv, mint a' magyar fűvész könyv praktika része. Debrecen, 1813.
- Erdélyi Múzeum 1898. A Hunyadmegyei Történeti és Régészeti Társulat. In: Erdélyi Múzeum, 15. (1898) 3. sz. 187–188.
- Gaál 2011. Gaál György: Erdély első, nemzetközi hírű tudósa: Gyarmathi Sámuel. In: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 55. (2011) 2. sz. 95–118.
- Gulyás 1907. Gulyás Antal: A *Syringa Josikaea* JACQ. FIL. és a *Syringa Emodi* WALLICH. In: Múzeumi Füzetek. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum természettárainak értesítője, 2. (1907) 1–2. sz. 35–66.
- Hornnyák 2005. Hornnyák Mária: Az európai óvodaügy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. 2. rész: (1828–1831). In: Neveléstörténet, 2. (2005) 1–2. sz. 49–73.
- Jakab 1887. Jakab Elek: A Csáky-gorbói kastély történelmi ritkaságai. In: Századok, 21. (1887) 151–157.
- Kaszap-Asztalos 2018. Kaszap-Asztalos Emese: A művészet entusiastája: Petrichevich Horváth Lázár. Egy pályakép kultúratudományos perspektívái. PhD disszertáció 2018. PPTE BTK, [https://realphd.mtak.hu/758/1/Kaszap_Aasztalos_%20Emese_disszertacio\(1\).pdf](https://realphd.mtak.hu/758/1/Kaszap_Aasztalos_%20Emese_disszertacio(1).pdf) (Utolsó letöltés 2025. november 15.)
- Kazinczy 1880. Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Bp., 1880.
- Kelemen 1984. Kelemen Lajos: A csáki-gorbói kastély. In: Művészettörténeti tanulmányok II. Bukarest, 1984. 212–222.
- Kiss 2009. Kiss András: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. 183–237.

- Lendvay 2014. Lendvay Bertalan: A Jósika-orgona (*Syringa josikaea* Jacq. fil. ex Rchb.) aktuális és történeti biogeográfiája = The actual and historical biogeography of *Syringa josikaea* Jacq. fil. ex Rchb. Doktori (PhD) értekezés (Budapesti Corvinus Egyetem, Kertészettudományi Doktori Iskola). Bp., 2014. https://phd.lib.uni-corvinus.hu/763/1/Lendvay_Bertalan.pdf (Utolsó letöltés: 2025. november 7.)
- Molnár V. 2004. Molnár V. Attila: Soó Rezső (1903–1980). In: *Kitaibelia*, 9. (2004) 1. sz. 3–18.
- Óhidy 2007. Óhidy Viktor: Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus időszakában. Doktori (PhD) értekezés (ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Magyar Művelődéstörténeti Program). Bp., 2007. https://doktori.btk.elte.hu/hist/ohidy/dissz_ohidy.pdf (Utolsó letöltés: 2025. november 15.)
- Okmány- és irománytár 2009. Okmány- és irománytár az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetéhez. I. 1841–1859. Válogatta és sajtó alá rendezte: Egyed Ákos, Kovács Eszter. Kolozsvár, 2009.
- Papp 2011. Papp Júlia: Adatok Goró Lajos (1768–1843) itáliai régészeti kutatásaihoz és erdélyi hadmérnöki tevékenységéhez. In: *Stílusok, művek, mesterek: Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk.: Orbán János. Kolozsvár, 2011. 235–248.
- Pethe 1805. Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopron, 1805.
- Sándorfy 2000. Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Bp., 2000.
- Sas 2007. Sas Péter: *A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstára*. Kolozsvár, 2007.
- Sipos 2009. Sipos Gábor: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárának története*. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei*. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009.
- Szádeczky 1909. Szádeczky Béla: *Báró Jósika Sámuel (1805–1860)*. In: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909*. Kolozsvár, 1909. 141–151.
- Századok 1898. [Tárcacikk a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 1898. március 2-i üléséről.] In: *Századok*, 32. (1898) 378–379.
- Szilágyi (szerk.) 1895. *A magyar nemzet története*. I. kötet. Magyarország a királyság megalapításáig. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1895.
- Vincze 2009. Vincze Zoltán: *Az Érem- és Régiségtár*. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei*. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. 69–136.

Míru György

Politikusok és tudósok. Az Akadémia a dualizmus idején

A 19. század, Magyarországon inkább a század második harmadától, a tudomány professzionalizálódásának az időszaka. A tudomány zárt rendszer, normáit és teljesítményeit kívülről nehéz megítélni. Ezért számos verifikációs eljárás alakult ki a tudományos igazságok és teljesítmények értékelésére. Ebben alapvetőek azok a viták és tágabb diskurzusok, amelyeket a tudomány művelői folytatnak egymással. De fontosak az intézmények is, a tudományos társaságok, akadémiák, amelyek nemcsak fórumot biztosítanak a tudományos működéshez, hanem közvetítik is annak eredményeit a nyilvánosság felé, s kialakítják, megerősítik a tudósok reputációját. A tudományt a 19. században még mindig nagyon kevesen művelték, mégis a nyilvánosság köreinek bővülésével a tudományos eredmények iránti érdeklődés is növekedett, s a tudomány társadalmi beágyazottsága is fokozatosan erősödött.

A Magyar Tudós Társaság elsősorban nyelvművelő feladatokkal alakult meg. Ezért is ismerte el az alkotó, irodalmi tevékenységet. A nyelvművelés kezdetektől fontos vonulata lett az akadémiai vállalkozásoknak. Nemcsak a magyar nyelv szótára készült el, hanem ösztönzést adott szakszótárak megírására, a szakszókincs összegyűjtésére is. Ebben a folyamatban alakult ki számos tudomány szaknyelve is, hiszen az intézmény a tudományok magyar nyelven történő művelését is céljának tekintette. A Tudós Társaság elsősorban nemzeti intézmény volt, így kezdetektől belekerült a politika terébe. Talán ennek is köszönhető, hogy irányítói művelt, a tudomány világában is otthonosan mozgó személyek voltak, akik politikai tevékenységükkel alapozták meg közéleti ismertségüket, presztízst, vagy elsősorban politikusok voltak. A Társaság nemcsak a magyar irodalom kiemelkedő képviselőit, hanem politikusokat is tagjai sorába fogadott, főleg az igazgatósági és tiszteleti tagok közé. A politikai és szakmai mező metszéspontjain komoly küzdelmeket kellett vívni az igazgatótanács befolyásának csökkentésére, illetve az irodalmi-nyelvi jelleg helyett a tudományművelés szerepének erősítéséért.¹

Az Akadémiát a dualizmus éveitől is politikusok vezették. Ez azért is alakulhatott így, mert a kor politikusai általános politikusok voltak, többféle politikusi habitust és szerepet voltak képesek integrálni. Többségük képzett is volt, de a szakismeretek nem differenciálódtak, illetve specifikálódtak még teljesen, így több területen is megállhatták a helyüket. A dualizmus kori politikai elitben volt egy csoport, amelynek felkészültsége és szakmai elmélyültsége a tudományosság színvonalát is elérte, de mégsem számítottak professzionális tudósnak. Talán épp az akadémiai tagságuk és vezető szerepük kölcsönözte nekik a tudósi presztízst. A tudományos élet, a maga eltérő kiválasztódási mechanizmusával némiképp oldhatta is az amúgy az egész korszakban meghatározó státuszjeltek kiválasztódását. Az Akadémia a dualizmus éveire, néhány más társulattal együtt, rangot és elismertséget vívott ki magának, így az abban való szerepvállalás nem a politikus, közéleti

¹ Szentgyörgyi 1973. 5–44.; Pach–Vörös 1975. 9–51.; Czinege 2023. 26–30.; Vaderna 2023. 238–240. Az igazgatótanács első tagjait a négy alapító jelölte ki, majd a testület magát egészítette ki 1869-ig, és tagjai közül választotta meg az elnököt és a másodelnököt. Beleegyezésüktől függött a Tudós Társaság működésének minden lényeges megnyilvánulása. Szentgyörgyi 1973. 67–68.

ember pótcselekvése volt, hanem komoly mértékben emelhetette a politikus reputációját, segíthette karrierútját.²

Átmeneti évek és új kezdetek

Az abszolutizmus évei alatt a Tudós Társaság is válságos időszakot élt át. Félő volt, hogy megszűntetik, illetve, hogy beolvasztják a bécsi Akadémiába. Ezt ugyan elkerülte, de új tagokat nem választhatott, illetve nyilvános nagygyűléseket sem tarthatott, egy ideig az igazgatótanács sem ülésezhetett. Az alapszabályok felülvizsgálata évekig húzódott, csak 1858 decemberében tarthatott a Tudós Társaság nagygyűlést, választhatott új tagokat, illetve oszthatta ki a jutalmakat. Érthető, hogy ezek a hatások a Társaság nemzeti és nyelvművelő karakterét erősítették fel. Az időközben elhunyt első elnök gróf Teleki József utódául választott gróf Dessewffy Emil az 1858. december 20-i nagygyűlésen elmondott beszédében gróf Széchenyi István 1842-es nyelvi programját idézte fel.³

Dessewffy elnöki működésének jelentős eredménye volt a Társaság pénzügyi alapjainak kibővítése és az akadémiai palota megvalósítása. Mellette 1855-től báró Eötvös József lett az alelnök, aki Deák Ferencsel együtt az év tavaszától az igazgatótanácsnak is tagja volt. 1861 végétől Toldy Ferencet Eötvös barátja, Szalay László váltotta a titoknoki (titkári) állásban, így a már korábban a jegyzői és másodtitkári pozíciót betöltő Csengery Antallal együtt, aki ekkor már Deák köréhez tartozott, megnövekedett a Társaság vezetésében az egykori centralista csoport tagjainak befolyása.⁴ Eötvös és köre új tudománypolitikai elvek érvényesítését tűzte ki célul. Erősíteni akarták a tudományos szempontokat, sőt a természettudományok szerepét is. Eötvös, Szalay és Csengery kezdeményezte a Matematikai és Természettudományi Bizottság felállítását. Miután Eötvös 1866. március 18-án elnyerte az elnöki tisztséget, ezek a törekvések jobban realizálódhattak.

Eötvös egy éven belül vallás- és közoktatási miniszter lett gróf Andrássy Gyula kormányában, így a hazai kultúrpolitika irányítása az ő kezében összpontosult. Miniszteriumában számos akadémikus dolgozott. Az előző elnök, Dessewffy Emil 1867. január 28-i gyászünnepélyén elmondott beszédében az Akadémia és a nemzeti mozgalom kölcsönhatásait, a nemzeti ügy védelmét fejtette ki. Elődjét, eltérő politikai felfogásuk ellenére, a nemzet anyagi és szellemi fejlődéséért áldozatosan küzdő hazafiként méltatta, s beemelte őt (és vele együtt konzervatív társait) a nemzeti panteonba. Tudósként azonban úgy emlékezett rá, mint aki a szaktudós magasabb követelményeinek nem felelt meg, akit elsősorban a gyakorlati tevékenység vonzott, s a tudományok terén sem az elméleti kérdések, hanem a mindennapi tapasztalatból leszűrt problémák megoldása vezetett. Eötvös határozottan vallotta, hogy a megváltozott körülmények közt az Akadémiának is változnia kell, így fő célnak már nem a nemzetiség, nemzeti jelleg erősítését tartotta, hanem a tudomány művelését, mivel szerinte a tudományok mozdítják előre a haladást, az pedig a nemzeti ügyet.⁵

² Ilonszki 2009.; Zárug 2021. Zárug Péter Farkas a közelmúltban egy egész könyvet írt a dualizmus korának MTA elnökeiről. Azonban szempontjai és kategóriái nem igazán relevánsak, elsősorban a történeti kontextus többszöri félreértése miatt.

³ Szentgyörgyi 1973. 45–60.; Pach–Vörös 1975. 87–92.; Deák 2023. 37.

⁴ Pach–Vörös 1975. 90–97.; Deák 2023. 39–40.; Soós 2023. 246–249.

⁵ Eötvös 1867a. 4–16.; Gángó 2023. 46–47.

Alig három nappal később, közgyűlési elnöki megnyitó beszédében már azt hirdette, hogy olyan kor köszöntött be, amikor a tudományok jelentős hatást gyakorolnak az életre. Eredményei köztulajdonná válnak, s egyre többen foglalkoznak azzal. A természettudományok fejlődése, eredményeinek ipari hasznosítása miatt szembetűnő, de szerinte a társadalomtudományok is hozzájárulnak a haladáshoz, hiszen a társadalomban is törvényszerűségek uralkodnak, s a kor polgárosodási folyamatában számos korábbi, utópikusnak tűnő gondolat valósággá vált. A tudományos felfedezések egyéni kutatómunka eredményei, s az Akadémia feladata, hogy koordinálja és orientálja a tudósokat munkájuk során, illetve biztosítsa eredményeik felhasználását. Az intézmény küldetését többnek gondolta, mint a nemzeti célok elérését, bár a tudósok egy nemzet haladásáért dolgoznak, de azon keresztül az emberiség általános fejlődését is előmozdítják, mivel az egyik nemzet megsztja a másikkal eredményeit. A tudományos kutatás így nemcsak az egyes nemzetek érdekében folyik, hanem egyben át is hidalja a nemzetek közti ellentéteket.⁶

Későbbi ünnepi megnyitóbeszédeiben is hű maradt tudomány- és művelődéspolitikai elveihez. Hangsúlyozta az Akadémia megváltozott feladatát, a tudományos szempontok erősítését és a tudomány demokratizáló hatását. Azt vallotta, hogy az egyes nemzeteknek a civilizációs fejlődés részesévé kell válniuk, hiszen attól függ jólétük és nagyságuk. Viszszatérő gondolata volt, hogy a tudomány a hithez hasonlóan közös civilizációs vívmány, amely egyesíti az emberiséget. A tudomány nemzetközi jellegét valló szemléletének köszönhetően, alelnöksége és elnöksége idején, támogatva Szalaytól, majd az új titkártól, Arany Jánostól, számos külföldi tudós lett az Akadémia külső tagja, amely tovább emelte az intézmény rangját. A kor jeles természettudósai (Alexander von Humboldt, Michael Faraday, Robert Bunsen, John Herschel, Charles Lyell) mellett a neves statisztikus Adolphe Quetelet, illetve azok a történetírók, politikai gondolkodók és filozófusok, akik nagyban meghatározták az egykori centralista csoport szellemi horizontját: François Guizot, François Mignet, Augustin Thierry, Alexis de Tocqueville, Adolphe Thiers, Elias Lönnrot, Ernest Renan, Paul Janet és John Stuart Mill. Többségükről Eötvös barátja, egy későbbi akadémiai elnök, Trefort Ágoston fog majd emlékbeszédeket tartani.⁷

Eötvös elnökségének további érdeme volt, hogy 1869-re sikerült elfogadtatnia az Akadémia új alapszabályait, amellyel felváltották az abszolutizmus kori, részben kikényszerített szabályozást, illetve beintegráltak korábbi reformszándékokat és a működésben már alkalmazott szervezeti módosításokat. Vállas Antal és Almási Balogh Pál már az 1840-es években javasolta a tudományos jelleg erősítését, a természettudományok szerepének növelését és az osztályok beosztásának módosítását, de sem akkor, sem pedig 1848-ban nem sikerült a Társaság működését megreformálni. Az új alapszabályok a korábbi hat osztály helyett három osztályba tömörítették a tudósokat, a nyelv- és széptudományi, a bölcsészeti, társadalmi és történeti tudományok, valamint a matematikai és természettudományok osztályaiba. Az osztályok autonómiája növekedett az osztályelnök és az osztálytitkár irányítása mellett. A levelező tagok az osztályüléseken szavazati jogot kaptak. Az osztályokon belül már az ötvenes években kialakult a szakbizottsági rendszer, amely alkalmas volt az egyes tudományágak fejlesztésére. Ezek szerepe tovább erősödött. Az igazgatótanács csak 12 tagja erejéig egészíthette ki magát, másik 12 tagját a nagygyűlés választotta meg. Hatásköre is lecsökkent, a működési feltételeket és az anyagi háttérrel biztosította,

⁶ Eötvös 1867b. 3–6.; Pach–Vörös 1975. 95.; Gángó 2023. 47–48.

⁷ Eötvös 1868. 3–6.; Trefort 1881.; Trefort 1887b.; Gál 1969.; Szentgyörgyi 1973. 71–72.; Pach–Vörös 1975. 97.; Gángó 2023. 48.

csak a gondnokot és az ügyészt választotta, a szakmai kérdésekbe többé nem volt beleszólása. Az új tagokat az osztályok jelölték és a nagygyűlésen választották meg, az elnököt, a másodelnököt és a főtitkárt pedig az elegyes ülésen a tiszteleti, a rendes és igazgatósági tagok. Eötvös maga utolsó elnöki közgyűlési nyitóbeszédében úgy értékelte a reformot, hogy az addig elsősorban nemzeti szempontoknak megfelelő, nyelvészeti és irodalmi feladatokat ellátó Akadémia ezután inkább a tudományokra irányíthatja tevékenységét, mert a tudományosság szerepe megnövekedett a világban. A munkamegosztásban, a tudományos tevékenység specializálódásában látta a további fejlődés lehetőségét. Általánossá vált az a vélemény, hogy az új alapszabályokkal az Akadémia nyelvemelő társaságból végképp tudományos intézménnyé alakult át, ami a nyelvemeléssel is szaktudományi szinten foglalkozott. Mások visszafogottabban értékelték a reformok eredményeit, miszerint az eredeti szándékok ellenére nem sikerült a nyelvemelő jelleg megtörése.⁸

Az Akadémia kiteljesedése az eötvösi alapokon

Eötvös utóda az elnöki székben alelnöke, Lónyay Menyhért lett, aki egy fél év múlva közös pénzügyminiszteri tárcáját a magyar miniszterelnöki hivatalra cserélte, vagyis politikai karrierjének éppen a csúcsára ért. Bár ez a karrier hamarosan megtört, a kormányfőt korrupciós vádakkal buktatták meg 1872 végén, de ő reménykedett a visszatérés lehetőségében, hiszen elsősorban politikusi ambíciói voltak. Ez azonban nem következett be, egy darabig még tagja maradt az országgyűlésnek, majd onnan is kihullott, így az akadémiai elnökség fel is értékelődött szemében. Lónyay a politikában pénzügyi szakembernek számított, publikációi is főleg közgazdasági tárgyúak voltak. Később akadémiai elnökként nagy erőfeszítéseket tett az alapító, Széchenyi István irathagyatékának megvásárlásáért és feldolgozásáért. Alelnökével, Csengery Antallal együtt rendezte az Akadémia pénzügyeit, a testület minden adósságát törlesztette, tiszta vagyona pedig meghaladta a kétfélmillió forintot, így működése biztos alapokra helyeződött. A kiegyezés után az Akadémiát a költségvetés is támogatta meghatározott feladatok ellátására, kiadásainak több mint 70%-át azonban a közadakozásból összegyűlt vagyon kamatai fedezték.⁹

Lónyay nagy tisztelője és barátja volt Eötvösnek, s első elnöki megnyitóját is az ő méltatásával kezdte, mégis az Akadémia történetét felidéző beszédében az intézmény nyelvgyógyászati, nyelvemelő szerepét emelte ki. Vagyis a nemzeties irányra és a tudós hazafias kötelességeire helyezte a fő hangsúlyt, amivel lényegében visszavonta elődje programját.¹⁰ Eötvös halálának évfordulóján, 1872. február 2-án megrendezett emlékünnepeken, az elhunyt régi barátjához és sógorához, Trefort Ágostonhoz fordult segítségért a beszéd elkészítésében. Trefort Lónyay nevében egy teljes emlékbeszédet írt, de Lónyay csak jegyzetként használta fel a szöveget, saját beszédébe illesztve annak főként életrajzi részleteit. Mindamellet személyes emlékeire és Eötvöshöz fűződő viszonyára is kitért benne. Trefort szövegéhez képest több politikai részletet is közölt, így az 1848-as eseményekről, a kiegyezési tárgyalásokról is bővebben szólt. Trefort érzékeny, a magánéletre is kiterjedő, Eötvös vívódásait és jellemfejlődését is bemutató szövegbe szötte bele

⁸ Eötvös 1870.; Szentgyörgyi 1973. 20–33., 65–71.; Pach–Vörös 1975. 47–51., 89., 98., 139–148., 160–162.; Gángó 2023. 50–51.

⁹ Szentgyörgyi 1973. 73–79.; Pach–Vörös 1975. 150–151., 155–157., 176–180.; Cieger 2008. 331–470.; Cieger 2023.

¹⁰ Lónyay 1871.; Gángó 2023. 48–49.

a fontosabb életeseményeket és műveket. Lazán szerkesztett, mégis eredeti élettörténetet adott elő. Lónyay beszéde felütésében azt a reményét fejezte ki, hogy mivel a nemzet ura lett saját sorsának, szabad intézményeiben tér nyílik a szabad munkálkodásra, így fellépnek majd olyanok, akik pótolni tudják az elhunyt elnököt. Azonban most a veszteség még felmérhetetlen, hisz Eötvösben egy államférfit, kiváló szónokot, költői lelket, elmélyült tudóst és egy érzékeny bölcselőt veszített a nemzet. Élettörténetét a nemzeti ébredés és a nemzet civilizációs teljesítményéért folytatott áldozatos tevékenység nemzedéki narratívájában adta elő.¹¹

Nem sokkal azután, szeptember 4-én Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter lett Lónyay kormányában, nem a beszéd megírásának jutalmaként, hanem már korábban is ő volt a tárca várományosa, de nem akart közvetlenül Eötvös örökébe lépni. Az átmeneti időt Pauler Tivadar, az Egyetem jogászprofesszora töltötte ki, aki átadva a hivatalt Trefortnak, az igazságügyi minisztériumot vette át, s azt kisebb megszakítással 1886-ban bekövetkezett haláláig vezette, sőt Csengery Antal halála után az Akadémia alelnökévé is megválasztották. Láthatóan a dualizmus első évtizedeiben a Deák-, majd Szabadelvű párti politikusok foglalták el az Akadémia vezető tisztségeit.¹²

Trefortot, aki a hatvanas években több emlékbeszédet is tartott az Akadémia kültagjai, Tocqueville, Macaulay és Riehl felett, hivatali teendői elvonták az akadémiai aktivitástól. Persze miniszterként támogatta a testületet, valószínű annak is szólt, hogy 1874-ben igazgató taggá választották, de azután is inkább miniszter maradt, mint akadémikus. A tárca vezetőjeként hallatlan nagy munkát végzett a hazai közoktatás és művelődés fejlesztéséért. Hivatala elfoglalásakor az oktatás mindhárom szintjét egyformán fontosnak tartotta, eredményei mégis inkább a közép- és felsőoktatás terén voltak kimagaslóak. Új tanterveket léptetett életbe (1879), elfogadtatta a középiskolai törvényt (1883), megreformálta a tanárképzést és kidolgozta a tanári képzés feltételrendszerét. A felsőoktatásban fejlesztette az új egyetemeket, kiépítette a művészeti felsőfokú képzést, számos infrastrukturális bővítést hajtott végre. Új tanszékeket és intézeteket létesített, főként az orvosi, műszaki és természettudományos képzést fejlesztette, a bölcsészkaron pedig elindította a szeminárium rendszert.¹³

Trefort Eötvösről írt emlékbeszédében nem tért ki nagy művének, az *Uralkodó eszmék*-nek a részletezésére, Lónyay viszont hosszabban foglalkozott a művel, azt történettudományi és államtudományi vizsgálatoknak tartva. Szerinte nem elméleti okoskodás, hanem tapasztalatok és történeti ismeretek alapján elemezte a szerző azokat az eszméket, amelyek az első francia forradalom óta a kontinentális Európa politikai folyamatait mozgásba hozták, hogy aztán megpróbálja azok látszólagos ellentéteit feloldani. Lónyay úgy vélte, hogy a jelen korban a koreszméken túl a civilizáció és a közművelődés általános terjesztése vált meghatározóvá. Trefort, az emlékbeszédek nagy mestere, még egyszer foglalkozott Eötvössel az Akadémián. Amikor a nyolcvanas évek elején kezdett visszatérni a tudományos testület fórumaira, maga kezdeményezte, hogy Eötvös halálának évfordulóján, az 1883. január 29-i összes ülésen felidézze az egykori barát emlékét, fő művéről, az *Uralkodó eszmék*ről tartott értekezésével. Az értekező szerint a könyv, amely az 1848-as események benyomása alatt keletkezett, a magyar nyelven írt legjelentősebb államtudományi munka, amely azokat a kérdéseket fejtegeti, amelyeket egykor Montesquieu vagy

¹¹ Lónyay 1872.; Gángó 1998.

¹² Pach–Vörös 1975. 155–158.

¹³ Mann 1982. 68–138.; Miru 2023. 70–71.

Tocqueville. Trefort pontos és értő olvasatát nyújtja a műnek, rekonstruálja az abban megfogalmazott problémákat és a rájuk adott válaszokat a korszak összefüggéseiről, a polgárosodó társadalmak előtt álló perspektívákról. Az értekező, mivel politikusként és publicistaként is a szabadság kérdése érdekli, közvetíti a mű lényegi gondolatát, hogy a modern államok szerepe a szabadság kiteljesítése, de a hatalmi koncentráció veszélyével szemben is védelemre van szükség.¹⁴

Trefortot 1885. május 28-án választották elnökké, ezzel megszakadt az a sorozat, hogy az alelnök lépjen a megüresedett elnöki pozícióba. Pauler az alelnökségről is lemondott, de azt a testület nem fogadta el. Csak a következő évben bekövetkezett halála után vette át az alelnökséget Stoczek József mérnök, műegyetemi tanár, a III. osztály elnöke. Korábban már úgy döntött az Akadémia, hogy az alelnök ne legyen újraválasztható, vagyis három éves hivatali ideje után egy másik szakágból érkező tudósnak adja át a helyét. Trefort elődjéről is emlékbeszédet tartott az 1885. május 31-i ünnepi ülésen. Bár Lónyayval kapcsolatuk szintén baráti volt, a beszéd kevésbé volt személyes, inkább tényszerűen ismertette az elhunyt pályájának fontosabb eseményeit, és részletesen foglalkozott a kiegyezési tárgyalásokon betöltött szerepével. Aznap a főtitkár, Fraknoi Vilmos, aki már Arany János visszavonulása óta végezte az adminisztratív teendőket, az éves jelentése végén felidézte Eötvös József tevékenységét, és utalt a kultuskormányzat és az akadémiai elnöki pozíció ismételt egyesítésére. Szerinte már nem az Akadémia szorul az állam erkölcsi és anyagi támogatására, hanem a megerősödött intézmény nyújthat segítséget a nemzeti és közművelődési feladatok megoldásában.¹⁵

Trefort jelezte, hogy elődei nyomdokain kíván haladni, de úgy látta, hogy a változó körülmények közt átalakulnak a testület feladatai is. Tudós társaival közölte, hogy mivel a magyar nyelv használata általánossá vált, ezért a tudomány fejlesztésére helyezi a fő hangsúlyt, sőt azt is kijelentette, amit persze a nyilvános üléseken nem, hogy az Akadémiának nem hivatása a szépirodalmi művek ösztönzése. Határozottan elkötelezte magát a természettudományok fejlesztése mellett, mert azok átformálják az emberek gondolkodását, megalapozzák a gazdaság fejlődését, és a higiénia, a közegészségügy javításával közvetlenül is hatnak az életfeltételekre. Ezt az összefüggést csaknem mindegyik nyilvános beszédében megfogalmazta, ahogy azt is, hogy a tudományoknak kiemelten fontos szerepe van a polgárosodás előmozdításában, a nyugati fejlődési minták követésében. Miniszterként jelentős mértékben fejlesztette az egyetemi tudományos kutatásokat. Ezek és az egyre inkább szakosodó tudományos társaságok mellett felmerült, hogy szükség van-e még az Akadémiára. Trefort kiállt az intézmény mellett, hogy az a tudományt önmagáért művelhesse. Utolsó elnöki beszédében reagált az Akadémiát ért konzervatív támadásokra, amelyek főleg a természettudományok művelői ellen irányultak. Az elnök védelmébe vette a kritikai szellemet és a tudományos kutatás szabadságát, hiszen anélkül az Akadémia működése is érdektelenné válik. Korábban inkább egy katolikus–protestáns ellentét vált kitapinthatóvá, Eötvös és Trefort egyházpolitikáját is bírálat érte, amelyet a hamarosan bekövetkező egyházpolitikai küzdelmek sem tompítottak, később modernitás-ellenesség, a természettudományos világkép terjedésétől való félelem erősödött fel.¹⁶

¹⁴ Lónyay 1872. 12–13.; Trefort 1881. 1–84., 209–233.; Trefort 1883.; Gángó 2006. 276–278.

¹⁵ Fraknoi 1885. 17.; Trefort 1885.; Szentgyörgyi 1973. 80–81., 84.; Pach–Vörös 1975. 146–148., 156–157.; Bárány 2023.; Míru 2023. 71–72.

¹⁶ Trefort 1886.; Trefort 1887a.; Trefort 1888.; Szentgyörgyi 1973. 84–86.; Pach–Vörös 1975. 152–153., 157., 163., 165.

Újabb szellemi áramlatok és feszültségek a századfordulón

Trefort halálával egy belső cezúrát húzhatunk a dualizmus kori akadémiai elnökök sorában. Eddig olyanok töltötték be vezetői tisztséget, közel azonos nemzedékhez tartozva, akiknek a pályája még a reformkorban indult. A következő elnök, báró Eötvös Loránd 1848-ban született, tehát már egy egészen más generáció képviselője volt. Abban is eltért elődeitől, igaz később belekóstolt a politikába, hogy tudományos karrierje révén, sőt nemzetközi ismertséget szerezve került a testület élére. Ráadásul ő volt az első természettudományokkal foglalkozó elnök.

Családi háttere, körütekintő képzése, s apja, mint az leveleiből kiderül, figyelmes gondoskodása, bölcs felkészítése a felnőttkorra nagy lendületet adtak a fiatal Eötvösnek, aki persze nem volt ambíciók híján. Felsőfokú tanulmányait a pesti, a heidelbergi és a königsbergi egyetemeken végezte, 1870-ben doktorált, majd hazatérve a pesti egyetemen kezdett tanítani. Egyetemi karrierje szélesebb volt, 1872-ben Pauler Tivadar miniszter, a család régi barátja, már rendes egyetemi tanári kinevezésre terjesztette fel. 1873-ban az Akadémia levelező, 1883-ban rendes tagja lett, 1875-től átkerült a Kísérleti Fizika Tanszékre, amelyet 1878-tól már ő vezetett. Modern laboratórium és szertár állt rendelkezésére kísérletei folytatására, így születtek meg azok az eredményei, amelyek tudományos rangot és nemzetközi ismertséget hoztak számára. Geofizikusként a gravitációs mérésekhez kifejlesztette a torziós ingát, amely azt is szemléltette, hogy az alapkutatások miként használhatók fel az alkalmazott kutatásokban. A tudós Eötvös komoly társadalmi és tudományszervező aktivitást is kifejtett, az Egyetem mellett több más tudományos szervezetben, így az Akadémián is. Később elnökként társadalmi kötelességükre figyelmeztette tudós társait, miközben a modern nyilvánosság szükségességével és persze ellentmondásaival is számot vetett. 1889. májusi megválasztásakor mind az elnökjelöltségtől visszalépő politikusoknál, mind pedig közvetlen elnök-elődeinél fiatalabb volt, s 16 évnyi elnökségének sem a halál vetett véget, hanem az önkéntes távozás, hogy ismét teljesértékű kutatómunkát végezhesen. Az alelnök az addigi főtitkár Fraknoi lett, s míg az elnököt rendszeresen újraválasztották, az alelnökségben három évente változtak a tudósok. A megüresedett főtitkári állásra az új elnök a fizikus és nyelvész Szily Kálmánt választotta maga mellé, aki szinte végig segítette munkáját. Ezzel a III. osztály átvette a kezdeményezést, például olyan ügyrendi változtatással, amely két-két alosztályra tagolta az osztályokat.¹⁷

1889. június 24-én első elnöki beszédében kijelentette, hogy a magyarság nemzeti léte már biztosított, ezért arra kell törekednie, hogy műveltségben utolérje a legfejlettebb nemzeteket. Egyben elutasította az eredeti szokásokra, etnográfiai kuriózumokra történő túlzó hivatkozásokat, amelyekben sokan a nemzeti jelleg védelmét látták. Szinte apja gondolatait idézte fel a tudomány nemzetköziségéről, a nemzetek közti tudástranszferről, amikor azt fejtegette, hogy az egyes nemzetek ugyanazt a tudományosságot fejlesztik, építik. De szerinte a tudományban is megnyilvánulhatnak a nemzeti sajátosságok, nem kell annak őrzése miatt idejétmúlt kulturális mintázatokhoz ragaszkodni. Életkora és addigi pályája ellenére nem hirdetett gyökeres reformokat, inkább megerősítette az Akadémia hagyományait, célkitűzéseit és addig elért eredményeit.¹⁸

¹⁷ Eötvös 1895. 323–325.; Pach–Vörös 1975. 157–160.; Schwarczwöld 2023.

¹⁸ Eötvös 1889.; Eötvös 1891. 322–323.; ld. még Eötvös 1895.

Eötvös nem volt apolitikus, tagja volt a felsőháznak, elnökként megemlékezett a szabadságharc mártírjairól, s Kossuth halálakor, kényes helyzetben, úgy döntött, hogy az Akadémiának osztoznia kell a nemzet gyászában, ezért testületileg vegyen részt a temetésen. Ezzel nem vágta el a politikai karrierlehetőséget, hisz az év nyarán az egyházpolitikai küzdelmek közepette kibontakozott politikai válságban elvállalta a vallás- és közoktatási miniszterséget. Rövid miniszterségének gyakorlati eredménye az apjáról elnevezett Eötvös Collegium volt, amely francia mintára a tanárképzés, de egyben a tudós utánpótlás nevelésének műhelye lett. A tudománynak élő Eötvös tehát nem összpontosította kezében a magyar kultúrpolitika irányítását, mégis elnökként állást foglalt a kor szellemi áramlatairól. Visszatérően bírálta a konzervatívva váló és egyre türelmetlenebb nacionalizmus kiüresedő megnyilvánulásait, az erősödő idegenellenességet, az elzárkózó nemzeti öncélúságot és elfogultságot, amelyet a millennium is felfokozott. Ehelyett Széchenyi örökségét vallotta, és szellemi felsőséget ajánlott, ezért mindig hangsúlyozta a tudományok szerepét a fejlődésben és a nemzetek közti megértésben, együttműködésben. Azt is kijelentette, hogy a nemzetközivé váló tudomány nem tesz kozmopolitává, sőt a tudományos eredmények idegen nyelven történő közlését is védelmébe vette. A tudományok értékét a tudományos igazság keresésében látta, nem pedig közvetlen hasznossági szempontok követésében, amely az alkalmazott tudományok esetében nyilvánvaló volt, s a „nemzeti” stúdiumok, irodalom, nyelvészet és történelem kapcsán is nagyobb hangsúlyt kapott.¹⁹

Treforthoz hasonlóan Eötvös Loránd is szembesült azzal, hogy a szaktudományok felé forduló, egyre exkluzívabb intézmény már nem vált ki akkora figyelmet a társadalom részéről. Szerinte az Akadémia népszerűsége azért is csökkent, mert nemzeti és politikai funkciói háttérbe szorultak. Az Akadémia a tudományos infrastruktúrában is lemaradt, egyes minisztériumok kísérleti és kutatóintézeteket állítottak fel saját felügyeletük alatt, s az egyetemeken is számos modern, jól felszerelt intézet és laboratórium alakult. A kormányzat szakkérdésekben ezektől gyorsabban jutott válaszokhoz, mint az Akadémia lassan működő testületeitől. Az egyetemi szférához is kötődő elnök megpróbálta megvédeni az Akadémiát az egyetemekkel szemben, hangsúlyozva annak integratív szerepét a nagy feladatok teljesítésében, s nem utolsó sorban nemzeti jellegét. Gondot jelentett a tudományos utánpótlás is, az Akadémiának nem volt fiatal kutatókat nevelő intézménye. Ezt némileg oldotta, hogy az osztályok alá rendelt szakbizottságokba külsőöket is bevontak, akik ott előadhatták értekezéseiket. Ők persze később felvételt nyerhettek az Akadémia tagjai közé. Az elnök és főtitkára új anyagi forrásokat is szerzett, amelyekből új jutalomdíjakra, ösztöndíjakra is futotta.²⁰

Aztán Eötvös távozásával visszaállt a régi rend, hiszen az 1905. november 27-én megválasztott új elnök, Berzeviczy Albert nem tudományos teljesítményének, hanem politikai múltjának köszönhette pozícióját. Persze államtudományi doktorátussal rendelkezett, s 1878 és 1881 között jogtörténetet, közgazdaságtant és politikatudományt tanított az Eperjesi Kollégiumban, ugyanakkor a megyei közigazgatásban is tevékenykedett, majd országgyűlési képviselő lett, s Trefort minisztériumában gyorsan eljutott az államtitkári állásig, amelyet 1894-ig töltött be. Tisza István első kormányában pedig már ő volt a vallás- és közoktatási miniszter. Hivatali ideje alatt előbb az Akadémia tiszteleti tagja, majd igazgatósági tagja lett, így akadémiai elnöksége nem számított váratlannak. Megválasztá-

¹⁹ Eötvös 1890. 326–327.; Eötvös 1891. 324–325.; Eötvös 1895.; Eötvös 1898.; Szentgyörgyi 1973. 86–97.; Pach–Vörös 1975. 153–155., 158–159., 161–162.

²⁰ Eötvös 1891. 321.; Eötvös 1900.; Szentgyörgyi 1973. 97–98.; Pach–Vörös 1975. 163–168.

sát a politikai válság kellős közepén az ellenzéki sajtó hevesen támadta, attól tartva, hogy a politikának szolgáltatja ki az intézményt. Berzeviczy elnöki programjában az Akadémia társadalmi elismertségét akarta növelni, illetve pénzügyi forrásait kiegészíteni. Ezt a háború kitöréséig sikerült is megoldania, részben a költségvetési dotáció, részben pedig az alapítványi támogatások növelésével. A háborút követő inflációban azonban a vagyon értékpapírokból és hadikötvényekben lévő része elinflálódott, a Tanácsköztársaság pedig az intézmény működését is felfüggesztette. Az anyagi gondok majd csak a Vigyázó-vagyon átadásával oldódtak meg. Berzeviczy rekorder hosszú elnökségének nagyobb része esett a háború utáni időszakra, újjáélesztette az intézményt, szoros kapcsolatot alakított ki Klebelsberg Kuno miniszterrel, és saját tudományos munkássága is jórészt erre a periódusra esett. A háborús vereség és a forradalmak után ismét a nemzeti és konzervatív szemlélet erősödött meg az Akadémián, illetve a hangsúly a humán- és társadalomtudományokra helyeződött át. Berzeviczy elnöksége kezdetétől szívesen emlegette a nemzet kultúrhivatását és kulturális fölényét, illetve azt, hogy a tudományok művelése mellett a nemzeti irodalmat sem hanyagolhatja el az Akadémia. Ezzel a kijelentéssel azonban természetűdős alelnökei, Wartha Vince és Ilosvay Lajos még a dualizmus idején sem értettek egyet, akik védték az Akadémia tudományosságát, sőt az utóbbi azt is kifejtette, hogy az egész tudományos életet az Akadémiának kellene irányítania, mert a tudomány többé már nem magányos tudósok egyéni teljesítményén alapul. Érzékelhetően a dualizmus hosszú évtizedei alatt átalakult a szaktudósok tudományfelfogása és a tudósi szerepről kialakult álláspontja.²¹

Az erősödő nemzetpolitikai törekvéseket az is mutatja, hogy az Eötvös-centenárium alkalmából, 1913-ban elmondott beszédében Berzeviczy már az 1868-as nemzetiségi törvényt is óvatos bírálatban részesítette, mert abban szerinte több volt a nemzetiségek egyenjogúsítását biztosító intézkedés, mint az állami és nemzeti egységet leginkább kifejező államnyelv jogainak rögzítése. Eötvös miniszteri tevékenységét úgy értékelte, hogy nem annyira az oktatási, mint inkább a nemzetiségi és felekezeti kérdések kötötték le. Mégis többet foglalkozott közoktatási koncepciójával és törvényeivel. Berzeviczy szerint Eötvös a nemzetiségek teljes egyenjogúságára törekedett, mert azt hitte, hogy a teljes szabadság az erősebbnek kedvez. Ezek a reményei nem teljesültek, elsősorban a nemzetiségi vezetők folyamatos sérelmi politikája és elzárkózása miatt, amely a magyarságot viszont arra ösztönözte, hogy megvonja a nemzetiségektől a törvényben biztosított előnyöket. Egy újabb centenárium alkalmával, 1917-ben másik elődjéről, Trefort Ágostonról is megemlékezett, akinek kultúrpolitikai tevékenységét szintén részletesen bemutatta, kiemelve a felsőoktatás fejlesztése, az orvos- és természettudományos képzés terén szerzett érdemeit. Sokirányú érdeklődését, széleskörű olvasottságát és műveltségét, „polihisztor-ságát” vagy „ezermesterségét” megvédte az akkori szakszerűsége törekvő tudományfelfogással szemben. Berzeviczy értelmezésében Trefortot is a magyar állam és magyar kultúra szeretete vezette, s tudta, hogy a magyar elem uralmának feltétele a kulturális emelkedés és a tudományok fejlesztése, amiért valódi cselekvő politikusként sokat tett. Heinrich Gusztáv főtitkár szorgalmazására 1914-ben megalakult a Balkáni Bizottság az Akadémián, amely pályázatokkal inspirálta a térség történelmének és nyelvi viszonyainak kutatását, a magyar külpolitikai és hatalmi törekvések támogatására.²²

²¹ Szentgyörgyi 1973. 113–125.; Pach–Vörös 1975. 180–186.; Gali 2023.

²² Berzeviczy 1913. 546–547.; Berzeviczy 1917.; Szentgyörgyi 1973. 115–116., 118–119.; Pach–Vörös 1975. 183., 185.; Grósz 2023. 282.

Az Akadémia a dualizmus korában is megmaradt fontos nemzeti intézménynek, ezért a politika mindig is kiemelten kezelte, nem véletlen, hogy reprezentatív vezetői pozícióba is elsősorban politikusok kerültek. Tevékenysége nem korlátozódhatott a szűken vett civil szférára, nem maradhatott tisztán tudományos szakmai szervezet, hiszen költségvetési támogatásban is részesült, amely azt is jelentette, hogy a kormányzat által rátestált feladatokat is el kellett látnia, illetve a közszféra elvárásainak is meg kellett felelnie. Ez az ambivalens helyzet végigkísérte az Akadémia dualizmus kori történetét, miközben jelentősen megváltozott a tudomány társadalombeli helyzete, a tudományos kutatásokat biztosító infrastruktúra, illetve a tudósi habitusról és szerepekről kialakult felfogás.

György Miru

Politicians and Scholars: The Academy during the Era of Dualism

The present article reviews the history of the Hungarian Academy of Sciences during the era of Dualism. Rather than focusing merely on institutional history, however it outlines the most significant organizational reforms, it seeks to shed light on the values, concepts of science and the sense of mission which defined the operation of the Academy through studying how its leaders interpreted their roles. During this period, the Academy was also led mainly by politicians, albeit such politicians well versed in the world of science. Although the presidents themselves did not determine the science policy of the era, they played a major role in deciding whether the Academy should prefer linguistic and literary tasks or represent the interests of more narrowly defined scientific disciplines. They also faced the challenge that an institution oriented more toward specialized sciences no longer attracted the same level of public interest as it had when it was still striving for national goals, and they had to shape the institution's relationship with the dynamically developing university sphere.

Szakirodalom

- Bárány 2023. Bárány Zsófia: „Akadémiánk tudós, szeretetreméltó főtitkára”
In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai.
Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 262–268.
- Berzeviczy 1913. Berzeviczy Albert: Báró Eötvös József mint culturpolitikus.
In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Heinrich Gusztáv. XXIV. Bp.,
(1913). 541–553.
- Berzeviczy 1917. Berzeviczy Albert: Trefort Ágoston emlékezete születésének
100-ik évfordulója alkalmából. In: A Magyar Tudományos
Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII.
k. 14. sz. Bp., (1917). 291–311.
- Cieger 2008. Cieger András: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek –
programok – konfliktusok. Bp., 2008.
- Cieger 2023. Cieger András: „A tudomány hatalom, s ez igaz, de nagyhata-
lommá csak akkor válik, ha az a nép tulajdonává lett”. In: A
Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.:
Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 56–64.
- Czinege 2023. Czinege Szilvia: Az Akadémia megalapítója. In: A Magyar Tu-
dományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Ad-
rienn. Bp., (2023). 24–32.
- Deák 2023. Deák Ágnes: „Jelszó: »nemzeti műveltség és művelt nemzeti-
ség«”. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtit-
kárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 34–42.
- Eötvös 1867a. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1867. január 28.) In: A
Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/VII. Bp.,
(1867). 4–16.
- Eötvös 1867b. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1867. január 31.) In: A
Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/VIII. Bp.,
(1867). 3–6.
- Eötvös 1868. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1868. március 21.) In: A
Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/IX. Bp.,
(1868). 3–6.
- Eötvös 1870. Eötvös József: Elnöki megnyitó beszéd. (1870. május 28.) In:
A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/V. Bp.,
(1870). 3–5.
- Eötvös 1889. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1889. június 24.) In:
A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. XXIII/IV. Bp.,
(1889). 145–149.

- Eötvös 1890. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1890. május 11.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. I. Bp., (1890). 325–335.
- Eötvös 1891. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1891. május 10.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. II. Bp., (1891). 321–325.
- Eötvös 1895. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1895. május 12.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. VI. Bp., (1895). 321–325.
- Eötvös 1898. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1898. május 8.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. IX. Bp., (1898). 269–272.
- Eötvös 1900. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1900. május 6.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. XI. Bp., (1900). 289–292.
- Fraknoi 1885. Fraknoi Vilmos: Jelentés a M. Tud. Akadémia 1884–85. évi munkálkodásáról. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/III. Bp., (1885). 5–17.
- Gál 1969. Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. In: Filológiai Közölny, 15. (1969) 1–4. sz. 211–220.
- Gali 2023. Gali Máté: Az Akadémia „márványarcú” elnöke. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 90–98.
- Gángó 2006. Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Bp., 2006.
- Gángó 2023. Gángó Gábor: Irodalmi nyelvvédelem és modern tudományosság között. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 44–53.
- Gángó 1998. Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872. In: Aetas, 13. (1998) 2–3. sz. 203–215.
- Grósz 2023. Grósz András: Fumigo mundum! In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 278–285.
- Ilonszki 2009. Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században. Bp., 2009.
- Lónyay 1871. Lónyay Menyhért: Elnöki megnyitó beszéd. (1871. május 20.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/VII. Bp., (1871). 3–11.
- Lónyay 1872. Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde. (1872. január 2.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/VI. Bp., (1872). 3–16.

- Pach–Vörös 1975. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Szerk.: Pach Zsigmond Pál – Vörös Antal. Bp., 1975.
- Mann 1982. Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982.
- Míru 2023. Míru György: A kulturális innováció irányítója és az emlékbeszédek specialistája. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 66–75.
- Schwarzwölder 2023. Schwarzwölder Ádám: Az első természettudós elnök. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 78–88.
- Trefort 1881. Trefort Ágoston: Emlékbeszédek és tanulmányok. Bp., 1881.
- Trefort 1883. Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In: Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VIII. Szerk.: Pesty Frigyes. Bp., (1883). 3–11.
- Trefort 1885. Trefort Ágoston: Emlékbeszéd gróf Lónyay Menyhért akadémiai elnök fölött. (1885. május 31.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/III. Bp., (1885). 18–27.
- Trefort 1886. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1886. május 9.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/IV. Bp., (1886). 1–5.
- Trefort 1887a. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1887. május 15.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/V. Bp., (1887). 3–6.
- Trefort 1887b. Trefort Ágoston: Ujabb emlékbeszédek és tanulmányok. Bp., 1887.
- Trefort 1888. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1888. május 6.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/VI. Bp., (1888). 1–3.
- Vaderna 2023. Vaderna Gábor: A magyar tudomány szorgos munkása. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 236–242.
- Soós 2023. Soós István: Hagyomány és újítás. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 244–251.
- Szentgyörgyi 1973. Szentgyörgyi Mária: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián 1831–1945. Bp., 1973.
- Zárug 2021. Zárug Péter Farkas: Tudós-politikusok kora. Az MTA elnökök politikusi mintája a dualizmusban. Bp., 2021.

Kerepeszki Róbert

Tudomány és reintegráció. A magyar tudományos elit válaszai a hadviselt katonák visszailleszkedési kihívásaira a Nagy Háború korában¹

Bevezetés

A Nagy Háború mélyreható társadalmi átalakulásokat indított el, és szerteágazó, ugyanakkor egymással is szorosan összefüggő problémák egész sorát hozta felszínre. A lövészárkok-hadviselés, a haditechnika gyors fejlődése és a tömeghadseregek bevetése még a legfejlettebb államok számára is olyan fizikai és mentális megterhelést okoztak, amelyek kezeléséhez a 19. század tapasztalatai alig kínáltak támpontot. Így a modern háború radikálisan kitágította a társadalmi megpróbáltatások skáláját, ami – a tömeges fizikai és pszichés sérülésektől a munkaképesség-vesztést jelentő tartós egészségkárosodáson át az egzisztenciális bizonytalanságig – egymásra rétegződő kihívásokat foglalt magában. Ezek kezelése pedig szükségszerűen azt eredményezte, hogy a tudomány különböző területeinek is aktívan szerepet kellett vállalniuk a háborús erőfeszítésekből, illetve a károk enyhítéséből.²

Ez a tanulmány e komplex problémakör egyik különösen fontos elemére összpontosít, és arra keresi a választ, hogy a magyar tudományos elit milyen módon reagált a modern háborúból fakadó új társadalmi nehézségekre, ezek közül is elsősorban a hadviselt katonák visszailleszkedésének kérdésére. Gondolatmenetem kiindulópontja az, hogy a 19. század végére a tudomány a modern nemzetállamok egyik alappillérvé vált, amelynek fontos részét képezte a tudósok közéleti és társadalmi szerepfelfogásának kiszélesedése, illetve a professzionális tudományos közösség intézményes megszilárdulása. Ezt a fejlődést a nemzetközi tudományos együttműködések hálózatai is elősegítették. Ám az első világháború alapjaiban rengette meg ezt a már-már „idilli” struktúrát. A tudomány társadalmi szerepe nagyrészt a hadiállapot logikája szerint alakult át, és egyszerre kellett (ki)szolgálnia a hadviselés technikai, orvosi és szervezési szükségleteit, valamint a társadalom háborús kitartásának fenntartását, illetve a későbbi regeneráció előkészítését. A tudomány- és társadalomtörténet ilyen szempontú összekapcsolásában a hadviselt katonák reintegrációja azért kínál különösen releváns vizsgálati terepet, mert rávilágít azokra az alapvető társadalmi feszültségekre, amelyekre a korszak szociális intézményei és szakpolitikai alapvetően nem voltak felkészülve.³

A tanulmány célja nem a magyar tudósok tevékenységének egyszerű lajstromba vétele, hanem annak bemutatása, miként rajzolódott ki a magyar tudományos elit társadalmi szerepfelfogása a háború éveiben. Ennek megértéséhez először transznacionális megközelítésben röviden bemutatom azt, hogyan vált a tudomány a modern állam egyik legitimitási bázisává a 19. század végére, majd azt, hogy milyen irányú és jellegű hatásokat gyakorolt erre a berendezkedésre az első világháború. Ezt követően – e hatások egyik fontos elemeként kezelve – a hadviselt katonák visszatérésének és visszailleszke-

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Nemzetközi példaként lásd Anderson–Perry 2014.

³ Melly 1931. 25–26.; Karika 2022. 21.

désének összetett, már 1914-ben jelentkező és a háború előrehaladtával egyre súlyosbódó problémájára fókuszálok. Ebből világosan kirajzolódik az, hogy Magyarországon – más hadviselő félhez hasonlóan – nem állt rendelkezésre olyan koherens tudás, tapasztalat és intézményi kapacitás, amely a reintegráció tömeges kezelését elősegíthette volna. Végül a magyar tudományos elit reakcióit vizsgálom meg, amely során kiemelt figyelmet fordítok a Magyar Tudományos Akadémia és más tudományos szervezetek kezdeményezéseire. Az általuk szervezett nyilvános előadások és más tevékenységi területek azt mutatják, hogy a hadviseltek visszailleszkedése a korabeli tudományos diskurzus egyik hangsúlyos témájává vált, de rávilágítanak arra is, milyen szerepet igyekezett betölteni a tudomány a háború okozta társadalmi kihívások enyhítésében. Összességében emellett érvelek, hogy a magyar tudományos elit igyekezett a háborús erőfeszítések és a társadalmi újjáépítés egyik aktív szereplőjeként pozicionálni magát, ám válaszainak hatékonyságát a korszak strukturális és intézményi korlátai, illetve a hadviselés egyre fokozódó terhei eleve jelentősen behatárolták.

A Nagy Háború hatásai a tudományra

A 19. század folyamán a gyorsuló modernizáció és a társadalmak nagymértékű differenciálódása gyökeresen átalakította a tudomány helyét és szerepét. A modern államok mindennapi működéséhez elengedhetlenné vált a szakszerű tudás, és az iparosodással kibontakozó tudományos módszerek a közigazgatástól a gazdasági döntéshozatalon át a kultúra területéig a folyamatos fejlődés alapvető támaszaivá váltak. Ugyanakkor az új társadalmi problémák – mint a népességrobbanás, az urbanizáció, a politikai részvétel kiszélesedése, a társadalmi konfliktusok elmélyülése – újfajta elméleti és módszertani megközelítéseket is életre hívtak. Ennek eredményeként formálódtak meg például a modern társadalomtudományok, amelyek a társadalmi „valóság” empirikus, kritikus vizsgálatát helyezték előtérbe.⁴

A professzionalizálódó tudomány intézményi háttérét az egyetemek bővülése és átalakulása is elősegítette. A doktori képzés elterjedése, a tudományos képesítés presztízsének növekedése, valamint az autonóm, szuverén gondolkodású és a közügyekben megnyilvánuló „nemzetnevelő” attitűddel felruházott tudós-professzor alakjának társadalmi elismerése mind hozzájárult ahhoz, hogy a tudomány a modern állam szellemi bázisává váljon. Mindez ugyan országoként eltérő formában valósult meg, de Európában és Észak-Amerikában egyaránt megerősítette azt a meggyőződést, hogy a tudás és az egyetemi szféra a nemzeti jólét és a nemzetközi versenyképesség kulcsterületei.⁵

Ehhez a folyamathoz hozzájárult az, hogy a 20. század elejére a tudományos élet egyre inkább nemzetközi hálózatokban működött. A német egyetemek különösen erős vonzerőt gyakoroltak. Kiváló kutatási eredményeik, bizonyos fokú tudományos szabadságuk és a német nyelv domináns szerepe miatt hallgatók és kutatók ezrei érkeztek Németországba, majd tértek haza megerősített szakmai tőkével és új nemzetközi kapcsolatokkal. A német, osztrák, svájci és észak-európai tudományos közösségek közelsége

⁴ Hammerstein 2004. 639–640.

⁵ Klinge 2004. 147–156.

tovább mélyítette a régió transznacionális együttműködési mintáit, amelyekhez szorosan kapcsolódott a magyar tudományosság is.⁶

Ezt a szélesebb nemzetközi integrációt jelezte számos tudományos szervezet megalakulása és az egyre rendszeresebbé váló konferenciák megszervezése. Ezek ugyan a fokozódó szakmai mobilitás és tudományos információáramlás szimbólumaivá váltak, azonban ez a nemzetköziség nem volt határok nélküli vagy ideológiamentes, hanem már ekkor szorosan összefonódott a kor nacionalista érzületével. A tudomány nem csupán a kooperáció terepe volt, hanem a nemzeti presztízs és a politikai versengés egyik színtere is. 1914 előtt tehát a tudomány egyszerre volt transznacionális és mélyen nemzeti, vagyis a modern államok identitásépítésének és legitimációs igényeinek egyik metszéspontja.⁷

Az első világháború alapjaiban rengette meg ezt a kényes egyensúlyt és a látszólag békés, civilizált tudományos világot. A szakmai együttműködés intézményes és informális hálózatai néhány hónap leforgása alatt gyakorlatilag szertefoszlottak, és a korábbi transznacionális struktúrák már a háború kezdeti szakaszában működésképtelenné váltak. A tervezett tudományos programokat sorra elhalasztották vagy törölték, a nemzetközi szervezeteket feloszlatták vagy működésüket felfüggesztették, az egymással szembe fordult országok pedig kölcsönösen kizárták az ellenséges államok tudósait saját akadémiaik soraiból és más tudományos közösségeikből. Ennek köszönhetően a modern tudomány egyik alapvető működési elve, a tudásáramlás lehetőségei radikálisan beszűkültek.⁸ Ezt az egyéni tudóspályákon keletkező töréseken keresztül lehet a legplasztikusabban megragadni. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert esete különösen szemléletes: a háború kitörését követően – az utazási korlátozások, a megnövekedett hivatali feladatok és a tudományszervezésre nehezedő új terhek miatt – kénytelen volt félbeszakítani a külföldi levéltárakban folytatott művészettörténeti kutatásait.⁹ Berzeviczy esete jól mutatja, hogy a nemzetközi elszigeteltség következményei a tudományos hierarchia csúcsán állókat sem kerültk el.

Ezzel párhuzamosan látványosan megerősödött a már a századfordulón is jelen lévő „nemzeti tudomány” eszméje, amely a tudományos teljesítményeket mindinkább a nemzeti érdekek szolgálatának keretében értelmezte. Számos tekintélyes tudós röpiratokban, manifesztumokban, pamfletekben igyekezett igazolni saját országának tudományos felsőbbrendűségét és az ellenséges nemzetek tudományának hiteltelenségét. Kevés szereplő ismerte fel, hogy ez a retorika szemben áll a korábbi eszményeikkel, mindezekelőtt a tudományos objektivitás, univerzalitás és kritikai gondolkodás elvével. Valójában tehát nem pusztán fegyveres harc, hanem propaganda- és „szellemi” háború bontakozott ki 1914 nyarától, amelyben a tudomány képviselői igyekeztek igazolni a nemzetük álláspontját. Ez azt jelentette, hogy a szakmai tekintélyüknél és a szélesebb társada-

⁶ Hammerstein 2004. 640–641.

⁷ Alter 1980. 254–257.; Dimitriev–Filler 2002. 617–621.

⁸ Hammerstein 2004. 641–645. – Ezt a magyar tudományos közösség tagjai is érzékelték. Nem véletlenül fogalmazta meg 1918-ban Ilosvay Lajos, az MTA alelnöke hangsúlyos feladatként azt, hogy a legfontosabb hazai tudományos intézmény továbbra is törekedjen a külfölddel való közvetlen kapcsolattartásra, illetve újítsa azt meg. Azt javasolta, hogy az Akadémia indítson a nyugati vezető nemzetek által elfogadott nyelven egy új értesítőt a külföld számára, ami fenntartaná a magyar tudomány nemzetközi láthatóságát még a háborús elszigeteltség idején is. Ilosvay 1918. 376–378.

⁹ Gali 2017. 297.

lom előtti hitelességüknél fogva a szakmai közösségek tagjai a háborús üzenetek legitímálásában is szerepet kaptak, ami tovább erősítette a tudomány és a politika összefonódását. A tudományos közösség jelentős része tehát az egyre szélsőségesebbé váló nacionalizmus szellemében aktívan bekapcsolódott a háborús narratívák alakításába.¹⁰ Ezt a folyamatot jól szemlélteti az, hogy a magyar tudományos életben a háború alatt kapott új lendületet a már korábban is jelen lévő keleti orientáció és a Balkán felé irányuló kulturális expanzió eszméje. Számos tudós nyíltan képviselte és hangoztatta, hogy ebben a térségben erősíteni kell a magyar állam kulturális befolyását, ami jól illeszkedett a korszak birodalmi gondolkodásának erősödéséhez.¹¹

Míndeközben a modern háború új tudományos prioritásokat is teremtett. A hadviselés olyan technológiai fordulóponthoz érkezett, amelyben az orvosi és mérnöki tudományok, a kémia, a fizika, a repüléstechnika és a rádiókommunikáció szerepe látványosan megnőtt. A harcmezőkön megjelenő új fegyverek és technikai megoldások mögött döntően iparosított kutatás-fejlesztés állt.¹² Ez azt is eredményezte, hogy a felsőoktatásban újfajta tudományos racionalitás érvényesült és az elméleti képzés mellett mindinkább előtérbe került az alkalmazott tudomány, az államilag szervezett kutatás és a gyakorlati technikai tudás. Ez az eltolódás már 1914-ben érzékelhető volt, de a háború éve alatt radikálisan felgyorsult. A háborús szükségletek a kutatói kapacitások központosítását és racionalizálását követelték meg, noha ezt hátráltatta az, hogy a fiatal férfi kutatókat tömegesen sorozták be, sokuk élete a fronton ért tragikus véget, ami jelentős szakmai veszteséget okozott a különböző tudományterületek jövője szempontjából.¹³

Az első világháború azonban nemcsak ezekből az aspektusokból gyakorolt döntő hatást a különböző tudományterületek működésére, hanem sokrétű és egymást erősítő folyamatokon keresztül is – eltérő mértékben érintve a tudományágakat és intézményi struktúrákat. A magyar tudományos közösség példáját felhasználva három további szempontot emelek ki, amelyekben nemcsak a háború közvetlen lenyomatai rajzolódnak ki, hanem a háborút követő évekhez vezető társadalmi kihívások is.

Elsőként érdemes arra rámutatni, hogy a háború minden eddiginél sajátosabb „kutatási terepet” hozott létre. Noha ez elsősorban az orvostudomány, a pszichiátria, a mérnöki tudományok és a haditechnika területein volt a leglátványosabb – s ezek egy részére a következőkben még utalni fogok –, érdemi példák más diszciplínákban is megfigyelhetők. Ugyanis számos korabeli tudományos publikáció arról árulkodik, hogy például antropológusok, nyelvészek vagy néprajzkutatók a hadifogságba esett orosz katonák között végeztek rendszeres megfigyeléseket azért, hogy a kulturális sokféleség, a nyelvi jelenségek vagy a fizikai sajátosságok feltérképezéséhez új empirikus anyaghoz jussanak. A hadifogolytáborok így sajátos „laboratóriumokká” váltak, amelyek olyan

¹⁰ Dimitriev–Filler 2002. 622–636.; Rasmussen 2010. 315–317. – Erre példa a már említett Berzeviczy is, aki a háború éveiben rendszeresen tartott ismeretterjesztő és propaganda-jellegű előadásokat; ezekről nemcsak a sajtó számolt be, hanem több előadás szövege nyomtatásban is napvilágot látott. Lásd Berzeviczy 1915.; A háború a képzőművészetekben. Az Ujság, 13. évf. (1915), 47. sz., 1915. február 16. 17.

¹¹ Heinrich 1916. 540–541.; Romsics 2004. 144–148.; Kerepeszki 2005. 229–235.; Ablonczy 2016. 43–86.; Gali 2017. 306–309.; Demeter 2018. 91–153.

¹² Itt érdemes utalni arra, hogy az első világháború kezdeti szakasza az Antant hatalmak – különösen Nagy-Britannia és Franciaország – számára fájdalmas felismerést hozott. Ekkor szembesültek ugyanis azzal, hogy a 19. század végétől fokozatosan lemaradtak a német tudomány és technológia innovációi mögött. Cardwell 1975. 447–456.; Hull 1999. 461–481.

¹³ Rasmussen 2010. 308–309.

terepanyagot biztosítottak a korszak magyar tudósai számára, amelyhez békeidőben gyakorlatilag nem férhettek volna hozzá.¹⁴

A második szempont az anyagi lehetőségek és intézményi erőforrások átrendeződése volt. A háború hatására a tudományos finanszírozás egyre inkább a hadviselés közvetlenül hasznosítható területeire koncentrálnak, miközben más – katonai szempontból kevésbé releváns – diszciplínák háttérbe szorultak. Ennek kettős következménye volt. Egyrészt a mérnöki, kémiai és orvostudományi kutatások soha nem látott mértékű támogatást kaptak, másrészt a bölcsészettudományok és a humán tudományok számára egyre szűkültek az erőforrások. Maga a Magyar Tudományos Akadémia is jelentős anyagi áldozatot vállalt. Már 1914 őszén nagyszámú támogatást nyújtott a Magyar Vöröskeresztnek, és minden alkalommal rendszeresen jegyezte a hadikölcsönkötvényeket. A háború vége felé azonban az országos szénhiány miatt egy időre kénytelen volt beszüntetni az osztályainak rendszeres ülésezését, és az anyagi viszonyok arra is rákényszerítették, hogy bizonyos kiadványok nyomdába adásáról lemondjon.¹⁵ Ezek az önkéntes vállalások és kényszerű intézkedések a lojalitást, a hazafias kötelesség gyakorlati kifejezését jelentették, de egyúttal a magyar tudományos infrastruktúra sérülékenységét és kiszolgáltatottságát is megmutatták.

A harmadik – és talán a legszélesebb körű következményekkel járó – szempont a tudomány látványos „mozgósítása” volt, amely a tudományos elit tényleges háborús szerepvállalását jelentette. A korszakban számos kutató hazafias indítatásból vállalt feladatokat. Voltak, akik ismeretterjesztő előadásokat tartottak (ennek jelentőségére a későbbiekben még visszatérek), mások gyűjtéseket szerveztek a háború kárvallottjainak és jótékonyági akciókat támogattak, vagy éppen önként, illetve behívás után katonai szolgálatot teljesítettek. A magyar egyetemek is átmenetileg enyhítették a hallgatókra vonatkozó szabályokat, hogy a fiatal tudósnevedék tanulmányi hátrányok nélkül csatlakozhasson a hadsereghez, így egy egész generáció került közvetlen kapcsolatba a háború valóságával.¹⁶ Ez azonban súlyos áldozatokkal is járt: több fiatal és tehetséges magyar tudós is életét vesztette, de még többen lehettek azok, akiknek tartós testi és/vagy lelki sérülések törték derékba a karrierjüket. Az előbbire megrendítő példával szolgál Zemplén Győző nemzetközi hírű fizikus, műegyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia fiatal levelező tagja, aki 1916 nyarán az olasz fronton esett el,¹⁷ míg az utóbbira Horváth Sándor, a diplomatikával és heraldikával foglalkozó történettudós, aki a háborúban – a hírlapi tudósítások szerint – idegsokkot kapott, a lelki megpróbáltatásokat sosem heverte ki, és 1924-ben öngyilkosságot követett el.¹⁸

Az ezekhez hasonló történetek jelentősége abban keresendő, hogy általuk a kortársak nem csupán a háborús szolgálat személyes tragikumára döbbenhettek rá, hanem

¹⁴ Ezekhez lásd példaként Munkácsi 1916. 61–77.; Lenhossék 1916. 685–702.; Vikár 1916. 702–712.

¹⁵ Heinrich 1916. 537–538.; Heinrich 1918. 378.; Gali 2017. 296.

¹⁶ Kerepeszki 2018. 90–92.

¹⁷ Zemplén Győző hősi halála. Budapesti Hírlap, 36. évf. (1916), 183. sz., 1916. július 3. 4.

¹⁸ Öngyilkos történettudós. Budapesti Hírlap, 44. évf. (1924), 195. sz., 1924. szeptember 19. 5. – Haláláról a Pesti Napló egyik újságírója olyan bulvárízű cikket közölt, ami előbb egy helyreigazítási kérelmet, majd egy sajtópert eredményezett az áldozat családja részéről. Megjegyzendő, hogy ezek egyike sem cáfolta azt, hogy milyen hatással volt a háborús szolgálat Horváth életére. Falus Ferenc: Egy történettudós tragédiája. Pesti Napló, 75. évf. (1924), 197. sz., 1924. szeptember 21. 3.; Horváth Sándor tragikus halála. Pesti Napló, 75. évf. (1924), 208. sz., 1924. október 4. 7.; Az öngyilkos történettudós tragédiája a Schadt-tanács előtt. Pesti Napló, 76. évf. (1925), 203. sz., 1925. szeptember 11. 9.

arra is, hogy a visszailleszkedés kérdését – legyen szó felépülésről vagy tartós egészségkárosodásról – már a háború éveiben is központi társadalmi és intézményi problémaként kell kezelni. Mindez számos dilemmát vetett fel a korabeli tudományos közösségen belül is azzal kapcsolatban, miként lehet támogatni azokat, akik számára a háború súlyos és hosszú távú megpróbáltatásokkal járt.

A reintegráció összetett problémája

Az elmúlt évtizedek történeti, szociológiai és hadtudományi kutatásai világossá tették, hogy a modern háborúk nem zárulnak le a fegyverek elhallgatásával. Sőt valójában a fegyveres konfliktusokban értinett országoknak – győzteseknek és veszteseknek egyaránt – sokszor éppen a békeévekben kellett szembenézniük a legjelentősebb kihívásokkal. Már a 19. század jelentős háborúi – mint a napóleoni háborúk, a krími háború vagy az amerikai polgárháború – felszínre hozták a visszatérő katonák ellátásának és társadalmi reintegrációjának problémáit, legyen szó a tartósan sebesült, csonkolt vagy megbénult veteránok gondozásáról, vagy arról a gyakori kortárs félelemről, hogy a háború lelki terhei „brutalizálják” a katonákat, és ezért képtelenek lesznek visszatérni a békeidő normáihoz.¹⁹ A tömeghadseregeket mozgósító és ipari méretű erőszakot alkalmazó első világháború azonban minden korábbinál élesebben mutatta meg ezeket a súlyos társadalmi kihívásokat. Az 1920-as és 1930-as évek társadalomtudományi elemzései már egyértelműen hangsúlyozták azt, hogy a frontról való hazatérés és a visszailleszkedés elhúzódó, többlépcsős és rendkívül összetett folyamat, amely mélyreható hatást gyakorolhatott a társadalmi viszonyokra, a politikai kultúrára és az érintettek személyes identitásának alakulására.²⁰

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a vonatkozó szakirodalom részletes áttekintését, ezért csupán vázlatosan utalok azokra a tényezőkre, amelyek meghatározhatják a reintegráció folyamatát és esélyeit az első világháborús Magyarországon. Mindezekelőtt maga a háborús tapasztalat, amely rendkívül sokféle formában jelentkezhetett. A harci cselekmények, balesetek vagy fagyási sérülések okozta fizikai sebesülések, a krónikus betegségek, a bajtársak elvesztéséből fakadó gyász, az állandó veszélyérzet, erőszak és kiszolgáltatottság, valamint más érzelmi és morális terhek – mint a kiábrándultság, illúzióvesztés, depresszió – együttesen olyan nehézségeket teremthettek a katonák számára, amelyek egyéni, családi és közösségi-társadalmi szinten alapvetően határozhatták meg a leszerelés utáni életük alakulását.²¹

Ráadásul az első világháború időbeli tapasztalata sem volt egységes. Sokak számára a frontszolgálat – háborús sérülések, betegségek vagy idegrendszeri megterhelés miatt – már 1918 előtt befejeződött,²² számuk a Monarchia egészét tekintve mintegy 1,3 millió főt tett ki. Hasonló nagyságrendű volt azoknak a katonáknak a csoportja is, akik az

¹⁹ Emsley 2016. 522–526.

²⁰ Ezekhez a modern szakirodalomból lásd például Gerber 2003. 899–907.; Derrien 2017. 195–198.; Ziemann 2017. 159–176.; Crotty–Diaman–Edele 2020. 1–13.

²¹ Ezek német példáját lásd részletesen Ziemann 2007. 211–227.

²² Például egyes adatok szerint már 1914 végén csak Budapesten 32 ezer sebesült katonát ápoltak. Dollinger Gyula: Mi történjék a rokkant katonákkal? Budapesti Orvosi Újság, 13. évf. (1915), 4. sz., 1915. január 28. 30–32.

1918. őszi összeomlás során tértek végleg haza – csak Magyarországra.²³ Több százezerre tehető viszont azoknak a száma is, akik hadifogságba kerültek,²⁴ és számukra a háború csak évekkel a fegyvernugvás után ért véget, amikor hosszú idő múltán hazatérhettek. E három eltérő tapasztalati ív természetesen különböző reintegrációs kihívásokat eredményezett, és nem ugyanazokkal a fizikai, pszichés, egzisztenciális vagy közösségi terhekkel szembesültek a korán vagy a háború végén leszerelt katonák, illetve a hadifoglyok.

Mindhárom csoport esetében közös, hogy a visszailleszkedés esélyeit alapvetően meghatározta a bevonulás *előtti* élethelyzetük. Ugyanis a társadalmi státuszuk, a foglalkozásuk és a családi háttérük már eleve meghatározták, hogy milyen lehetőségek állhatnak előttük a civil életben,²⁵ és ezek a háború *utáni* körülmények között csak még hangsúlyosabbá válhattak. A vereség érzése, az összeomlás és a trianoni békeszerződés következményei ugyanis csak tovább nehezíthették a visszailleszkedés kihívásait. Különösen a megváltozott állami, gazdasági és társadalmi körülmények közötti megélhetési, lakhatási és mobilizációs lehetőségek, a korábbi munkahelyhez való visszatérés esélye vagy éppen a testi és mentális sérülésekből fakadó korlátozottság játszott kulcsszerepet abban, hogy milyen életet folytathatott a leszerelt katona. Ugyanilyen meghatározó volt, miként fogadta őt a család és a helyi közösség, hogyan élték meg az újraegyesülést, és milyen egzisztenciális feltételek várták otthon.²⁶

A visszailleszkedés lehetőségeit ugyanakkor nemcsak az egyéni és családi háttér, hanem az ellátórendszerek teljesítőképessége is alapvetően befolyásolta. A Monarchia már a háború kezdetétől súlyos kapacitáshiányokkal küzdött, és nem állt rendelkezésre olyan intézményi, anyagi és szervezeti háttér, amely képes lett volna tömegesen kezelni a sebesültek, rokkantak és krónikus betegek ellátását vagy rehabilitációját. Erre mutatott rá később a kortárs statisztikus, Melly József is: „*A sebesültek nagy tömegét alig tudták szállítani, az orvosok beosztása ügyében hallatlan hibák történtek, a rokkantak elhelyezésére, gyógyítására sem volt férőhely s a csonkított katonák művegtagokkal való ellátása se volt semmiféleképpen biztosítva. Még kevésbé állott olyan szociális szervezet rendelkezésre, mely a hadirokkantaknak a polgári életbe való visszavezetését intézhette volna.*”²⁷

²³ Lásd Révész 2019. 59., 126.

²⁴ Melly 1931. 19.

²⁵ Az egyéni élethelyzetek mérlegelésének szempontját jól szemlélteti Teleki Pál, aki 1918-ban a következőképpen fogalmazott: „*Nagyon sokszor fogunk a rokkant előéletében – és gyakran fogunk az özvegnél is – körülményeket, kapcsolatokat találni, amelyek segítséget nyújthatnak jövőjük megalapozásánál. Minél alaposabban, minél messzebb vissza a múltba ismerjük az előélet körülményeit, annál jobb. De mindig az egyéni körülményekre kell a megoldásra vonatkozó elhatározást építeni, sohasem elvekre, teoriákra [sic!]. Az élet nem osztályoz, nem analizál, nem bont tényezőkre. Azt csak az ember teszi tudományos és kutató foglalkozásában, hogy jobb átnézete legyen, egyes részleteket, viszonyokat tüzetesebben megismerhessen. És ebben is vissza kell, hogy térjen mindig újra és újra a megállapítások és eredmények összehasonlításához, kiegyenlítéséhez és összekapcsolásához. Így szabályozza az elvont tudományt is az élet valósága. Abol pedig magával az élettel foglalkozunk, ott nem szabad egyes körülményeket kiragadnunk. Ott minden körülményt latolgatnunk kell és nem elvont, szakzszerű mérlegelésekkel, hanem több érzéssel és szociális [sic!] érzékkel kell a helyes utat keresnünk minden esetben.*” Teleki 1918. 44–45. – Teleki első világháború alatti – különösen a hadigondozás területén kifejtett – tevékenységéhez lásd Ablonczy 2005. 120–125.

²⁶ Megjegyzendő, hogy a háború súlyos egzisztenciális nehézséget okozott számtalan család számára, és sokan kényszerültek arra, hogy valamilyen segélyből tartsák fenn magukat. Egyes adatok szerint 1918-ban csak Budapesten mintegy 82 ezer család részesült hadisegélyben. Csergő 1919. 76.

²⁷ Melly 1931. 31.

A helyzetet tovább nehezítette, hogy a korszakban – noha tisztában voltak a kérdés súlyával és léptékével – az adminisztráció hiányosságaiból fakadóan nem rendelkeztek pontos, számszerűsített adatokkal. A háború alatt és után ugyan készültek statisztikai összesítések, ezek azonban gyakran ellentmondásosak, aminek egyik oka az adatgyűjtés következetlensége, a másik az, hogy a háború végi területveszteségek miatt felbomlott az egyébként is kihívásokkal küzdő intézményrendszer. Végül pedig az is nehezíti a hadviselt katonák számszerűsítését, hogy a hivatalos adminisztráció dokumentumai eleve csak azokat fedték le, akik ténylegesen az állami ellátásba kerültek. A „láthatatlan” veteránok nagy tömegéről viszont alig árulkodnak ezek a források. Különösen azokról, akik valamilyen kevésbé nyilvánvaló, a civil életre mégis kiható testi vagy mentális sérüléssel szereltek le, és az állami ellátórendszer miatt érzett csalódottságuk vagy tájékozatlanságuk miatt magánintézményekben, vagy rokkantságukat szegéyelve egyénileg próbáltak megküzdeni a háború utóhatásaival. Utóbbiakra utalt Angyal Pál akadémikus, jogászprofesszor 1916-ban, amikor egy ismeretterjesztő előadása során így fogalmazott: *„nem szabad elfelednünk, amint vannak szemérmes szegények, úgy lesznek elegendő számmal szemérmes rokkantak is, és oly hadiözvegyek, kik a hivatalos utat nem ismerve, vagy az erre lépéstől idegenkedve, hacsak fel nem kutatjuk őket, kimaradnának a támogatottak közül, bár talán nagyon is rászorulnak a támogatásra. Ezeket a hivatalos apparátus sohasem, vagy csak véletlenül találja meg”*.²⁸

Nem mellékes szempont az sem, hogy a háború végi általános leszerelés és a hazatérés körülményei is hatással lehettek a hadviselt katonák sorsára. Az osztrák–magyar haderő hazaútja alakulattól, vezetőktől, illetve frontszakasztól függően eltérő volt, lehetővé tett viszonylag rendezett és biztonságos, de sok esetben kaotikus és veszélyekkel terhelt is. Ugyanakkor a leszerelési eljárás sem tudta megfelelően ellátni a funkcióját, ami szintén jól mutatja az állami adminisztráció szétesettségét. A katonák eltérő ellátmányban, orvosi vizsgálatban, adminisztratív támogatásban részesültek, továbbá beszédes az is, hogy az 1918 őszen felállított leszerelő bizottságok előtt mindössze mintegy 580 ezer fő jelent meg, további körülbelül 720 ezer volt katona mindenféle hivatalos procedúra nélkül egyszerűen hazament. Ez a jelentős „láthatatlan” tömeg már a leszerelés pillanatában kikerült az állami ellátórendszer látóköréből, ami értelemszerűen nagyban befolyásolta reintegrációs esélyeiket.²⁹

Ez a vázlatos áttekintés is jelzi, hogy a katonák hazatérése és a visszailleszkedésük sikere vagy kudarca jóval több volt egyszerű adminisztratív problémánál. Nem véletlen, hogy a hadviseltek szerteágazó kérdésköre a korszak tudományos gondolkodását is befolyásolta, s ezáltal a háború tudományra gyakorolt hatásmechanizmusainak egyik sajátos területét alkotta. A tudományos elit számára egyre világosabban kirajzolódott ugyanis, hogy a frontokról érkező katonák tömege olyan elméleti és gyakorlati kihívásokat vet fel, amelyek új értelmezési kereteket és megoldási kísérleteket igényeltek.

²⁸ Angyal 1916. 47. – Ezért fogalmazta meg találon Cserhalmi Péter azt, hogy *„az adminisztráció hiányosságaiból fakadóan sohasem fogjuk megtudni”* azt, hogy *„az első világháborúnak pontosan hány magyar rokkantja volt”*. Említi azt is, hogy az 1920-as népszámlás során *„összesen 117 144 ember vallotta magát hadirokkantnak”*, 1924 és 1935 között 65–70 ezer fő körülire tette a számukat, ám ő is hozzátette: ez csak az államilag nyilvántartott hadirokkantak száma, és *„kimaradtak azok, akik ellátásban nem részesültek”*. Cserhalmi 2018. 171.

²⁹ A háború végi általános leszerelésről részletesen lásd Révész 2019. 41–90., 126.

A magyar tudományos elit válaszai

A tudományos elit ilyen irányú aktivizálódását több tényező is mutatja, ám az előbbiekben körvonalazott felismerést a legvilágosabban Teleki Pál fogalmazta meg. A háború végén az Országos Hadigondozó Hivatal élén dolgozva naponta szembesült a reintegrációs nehézségek sokféleségével, és nem véletlen, hogy tudósként e feladatot sajátos tudományos tevékenységként értelmezte. „*A hadigondozás elmélete*” – írta 1918-ban –, „*a róla kialakuló elvek, nézetek tudományként is felfoghatók, de mint ilyen abban különbözik lényegesen más tudományoktól, hogy tárgya így hirtelen támadt, múltja, történelme, tapasztalatai nincsenek és hirtelen támadt tárgya rémes gyorsasággal nő kezünk között.*”³⁰

Teleki felismerése nemcsak a hadigondozás intézményes kereteire vonatkozott, hanem a visszatérő katonák problémái által előidézett tudományos sokszínűsége is. A háború során ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tudományos közösségnek (is) olyan sokrétű kérdéskörrel kell szembenéznie, amely a korszak szinte valamennyi tudásterületét megszólította. Szemléltetésként most csak négyet emelek ki ezek közül, bizonyos helyeken utalva arra is, hogy e tudományterületek milyen hatékonysággal birkóztak meg a rájuk nehezedő feladatokkal.

Mindenekelőtt az orvostudományt kell említeni, ahol különösen a sebészet játszott központi szerepet. Nem véletlenül, hiszen elsősorban a háború okozta testi sérülések, amputációk és plasztikai beavatkozások új kihívások elé állították az orvosokat. A frontokról hazatérő sebesültek testének „újjaépítése” gyorsan fejlődő diagnosztikai, műtéti és terápiás eljárásokat igényelt, különösen a végtagpótlások technológiájában,³¹ miközben a közegészségügyi szakemberek a katonákat érintő fertőző betegségek és a járványok leküzdésében fokozták a tevékenységüket.³² Ugyancsak kiemelt figyelmet kapott a pszichiátria, amely a háborús neurózisok, a traumatikus sokkok és a lelki rehabilitáció kérdését igyekezett rendszerszerűen kezelni. Ezen a területen különösen a Sigmund Freuddal szoros kapcsolatot ápoló Ferenczi Sándor állt az élen.³³ A testi és lelki károsodások párhuzamos vizsgálata az orvostudományban egy új, komplex szemlélet kialakulását ösztönözte, amely egyszerre követte a fizikai és pszichés gyógyítás folyamatait.

Ezzel párhuzamosan a társadalomtudományok művelői a visszatérő katonák társadalmi helyzetének elemzésére összpontosítottak. A statisztikusok – a rendelkezésre álló adatok hiányosságait is figyelembe véve – a tömeges hazatérések nyomán követéséhez próbáltak eszközöket kínálni – ahogy látható volt – több-kevesebb sikerrel. Míg a szociológusok, kriminológusok és jogászok – különösen Ferenczi Imre, Hacker Ervín vagy Angyal Pál – a bűnözés, a családi válságok és a lakhatási problémák összefüggéseit vizsgálták, kiemelve többek között azt, hogy a hadiözvegyek és hadiárvaik helyzete is új szakpolitikai és tudományos narratívákat generált.³⁴ E területek együttese a visszaailleszkedés társadalmi dimenzióinak komplex vizsgálatát tette lehetővé, miközben a tudományos gondolkodás számára új kérdéseket vetett fel a háborús trauma társadalmi következményeinek értelmezésében.

³⁰ Teleki 1918. 4.

³¹ Ebben Dollinger Gyula sebészprofesszor vállalt oszlopos szerepet. Borsay 1989. 53–60.

³² Kiss 2015. 93–112.; Gazda 2015. 167–174.

³³ Erős 2015. 135–165.

³⁴ Angyal 1916. 37–50.; Ferenczi 1915.; Ferenczi 1918.; Hacker 1925.

A közigazdászok a reintegráció gazdasági aspektusaira koncentráltak. Már a háború során, de különösen 1918 után a munkaerőpiacra egyszerre érkezett nagyszámú rokkant és ép katona, ami a foglalkoztatási lehetőségek újragondolását tette szükségessé. A hadirokkantak esetében a háború utolsó éveiben a Teleki vezette Országos Hadigondozó Hivatal különös figyelmet fordított arra, hogy az érintettek ne kerüljenek a városokba, hanem lehetőség szerint visszatérhessenek falusi közösségeikbe, továbbá elhelyezkedésüket a sérülés vagy betegség természete szerint irányították, s a legsúlyosabb rokkantak számára fenntartott munkákat (például kefekötés vagy kosárfonás) kizárólag a valóban leginkább rászorulóknak végezhetők. Emellett karitatív szellemben törekedtek arra, hogy a hadirokkantakat ne süllyesszék a szegénységélyezés alacsonyabb kategóriáiba.³⁵ Ennek az összetett helyzetnek a kezelése azonban már nyilvánvalóan túlmutatott a tudomány lehetőségein, és a realitások fájdalmas tapasztalatát jól szemlélteti a már idézett Melly József, aki bő egy évtizeddel a háború után a következőképpen fogalmazott egy olyan jelenség kapcsán, amelyre a korábbiakban már utaltam: „*oda jutottunk, hogy a rokkant, ha sérülése nem feltűnő, hadirokkantságát inkább eltitkolja, mert a munkáskínálat abnormalis méretei mellett attól fél, hogy különben egyáltalában nem jut munkahelybe.*”³⁶ Ehhez hasonlóan a közgazdaságtudomány művelői egy másik égetően fontos területen sem tudtak hathatós eredményeket kieszközölni. Sokan közülük – több közéleti szereplőhöz hasonlóan – már a háború ideje alatt szorgalmazták a paraszti származású katonák földhöz juttatását, ami a háborús erőfeszítések elismerése mellett közigazdasági és munkaerőpiaci célokat is szolgált volna. Ám sem a háború ideje alatt, sem az azt követő forradalmak során, sőt az 1920-as évek eleji konszolidáció idején sem született olyan rendelkezés, amely a probléma megoldását elősegítette volna.³⁷ Ennek ellenére a paraszti származású hadviselt katonák földhöz juttatása, a segélyezési rendszerek és a munkaerőpiac mind olyan területek voltak, amelyek a közigazdasági elméletek alapfogalmait új kontextusba helyezték, miközben a tudományos gondolkodás számára is értékes gyakorlati terepet biztosítottak.

A neveléstudomány szakemberei – szorosan kapcsolódva a munkaerőpiacon jelentkező kihívásokhoz – a hadviselt katonák életének újrakezdésére fókuszáltak, hiszen a tartósan sebesültek közül sokan nem tudták folytatni eredeti hivatásukat. A sérültek átképzési programjai, a számukra kialakított rokkantiskolák, például a megvakult katonák oktatása,³⁸ az új szakmák elsajátításával lehetőséget kívántak teremteni bizonyos fokú „funkcionális önállóság” visszanyeréséhez. A pedagógiai célok mögött bevallva bevallatlanul a társadalmi hasznosság gondolata állt, és a különböző képzési programok a katonák életminőségének javításán túl a társadalom működőképességét is szolgálták. A pedagógiai gyakorlat így a visszatérés támogatásának elengedhetetlen elemévé vált, ötvözve a személyes rehabilitáció és a társadalmi integráció céljait.³⁹

Ugyanakkor a korszak tudományos elitje nem csupán kutatási témaként vagy gyakorlati kihívásként kezelte a volt katonák problémáit, hanem a szélesebb társadalom felé is közvetíteni kívánta azokat. Számos tudományos egyesület és szakmai társaság tartott olyan nyilvános előadásokat, amelyek a sebesült és rokkant katonák kezeléséről, átkép-

³⁵ Melly 1931. 36.

³⁶ Uo. 23.

³⁷ Czettler 1916.; Kerepeszki 2013. 11–13.

³⁸ Kirschenheuter 1916.

³⁹ Melly 1931. 35–36.; Vörös 2015. 295–313.

zéséről, a hadiözvegyek és árvák támogatásáról vagy a háborús idegkimerültség hatásairól szóltak. Különösen élen járt ezek szervezésében a Magyar Tudományos Akadémia, amely a székházát több alkalommal is az ilyen rendezvények rendelkezésére bocsátotta. Hasonlóan jártak el az egyetemek is, de kiemelendő még a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, az Uránia Magyar Tudományos Egyesület, amely főképp a frontéletet, a rokkant katonák kezelését és a hátország életét bemutató mozgóképes előadások számára biztosított fórumot, valamint a szabadkőműves támogatással működő Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság.⁴⁰

Ezek a közszereplések jóval túlmutattak a pusztá ismeretterjesztésen, amit alátámaszt az is, hogy számos előadás önálló kiadvány formájában vagy gyűjteményes kötetbe rendezve nyomtatásban is megjelent, illetve magukról az eseményekről rendszeresen beszámolt a korabeli sajtó is.⁴¹ Lényegében a széles társadalmat megszólító kollektív fórumként működtek. Jelentőségük egyrészt abban állt, hogy új szakmai nyelvet teremtettek a háborús tapasztalat leírására, másrészt pedig abban, hogy hozzájárultak a társadalmi érzékenyítéshez és a háborús traumák láttatásához. Vagyis ezek a közszereplések kategorizálhatók és a közvélemény számára érzékelhetővé tették a hadviselt katonák problémáinak összetettségét, hozzájárultak a társadalmi szolidaritás megalapozásához, és ha nem is jelentettek társadalmi „gyógyulást” a háború sebeire, némi hatást gyakorolhattak ezek kollektív érzékelésére. Ezzel a tudományos elit nemcsak a hadviseltek testi és lelki rehabilitálásának, hanem a társadalom egészének bizonyos fokú stabilizálásában is aktív szereplővé vált.

A bemutatott tudományterületi példák összességükben azt jelzik, hogy a háború nyomán kibontakozó tudományos érdeklődés nem pusztán részterületi válaszok sorát eredményezte, hanem egy interdiszciplináris értelmezési keret kialakulását is ösztönözte. A korszak tudományos közössége ezzel nemcsak reagált a hadviseltek problémáinak sürgető kihívásaira, hanem hozzá is járult a háborús tapasztalat leírásához, megértéséhez és társadalmi közvetítéséhez.

Kitekintés és összegzés

Kitekintve a háború utáni évekre elmondható, hogy a tudományos életet is az a széthullottság és bizalmi válság alakította, amely általában is jellemezte a fegyveres konfliktus nemzetközi és társadalmi következményeit. Az államok közötti elhúzódó ellenségeskedés, illetve a mélyen meggyökerező előítéletek a tudomány világát is tartósan meghatározták, ebből következően az 1914 előtti együttműködési hálózatok újjáépítése erősen politikai logika mentén zajlott. A győztes hatalmak vezető tudományos szervezetei az új nemzetközi struktúrákat úgy alakították ki, hogy huzamosabb időre kizárják a vesztesek, köztük Magyarország tudósközösségeit. Emiatt a német, osztrák, magyar és bolgár kutatók hosszú távú elszigeteltségbe kerültek, ami jól mutatja, hogy a tudomány „normalitásának” helyreállítása korántsem volt automatikus, hanem évekig tartó, konf-

⁴⁰ Turbucz 2016. 208–247. – Az Urániáról lásd Kis 2003. 66–77.; Perényi 2018. 111–114. A Szabad Lyceum tevékenységéhez Molnár 2009. 72–74.

⁴¹ Lásd például Háborús előadások. Budapesti Hírlap, 34. évf. (1914), 309. sz., 1914. december 7. 4.; Tudományos előadások a háborúról. Pesti Napló, 65. évf. (1914), 311. sz., 1914. december 9. 12.; Háborús előadások. Az Ujság, 13. évf. (1915), 16. sz., 1915. január 16. 13.

liktusokkal terhelt folyamat.⁴² A háború utóhatásai tehát a tudomány világában is tovább éltek.⁴³

Összefoglalóan a tanulmány célja az volt, hogy érzékeltesse, hogyan alakult a magyar tudományos elit társadalmi szerepfelfogása a háború miatt átalakuló világban. Látható volt, hogy a korszak tudósai kiemelt figyelemmel fordultak a modern hadviselés okozta traumák és tapasztalatok felé, miközben formálták a tudomány szerepéről, a visszatérő katonákról, a társadalmi kockázatokról, valamint az állami felelősségről alkotott közgondolkodást. Ugyanakkor az is világosan kiderült, hogy a reintegrációs törekvések gyakran korlátok között mozogtak, és a Monarchia felkészületlensége, az intézmények túlterheltsége és a háborús évek rögtönzött megoldásai lényegesen behatárolták a tudományos közösség mozgásterét. Mindezek ellenére a tudományágak reakciói olyan szakmai mintázatokat teremtettek, amelyek hosszú távon is alkalmasak lehettek a társadalmi problémák tudományos megközelítésére. A magyar tudós közösség háború alatti és közvetlenül azt követő szerepváltozásai így nem pusztán a korszak válságaira adott reakcióként értelmezhetők, hanem egy újfajta szakmai identitás és interdiszciplináris gondolkodás kialakulásának lépéseként is.

Ebben központi szerepet játszott a hadviselt katonák visszailleszkedésének kérdésköre. A testi és lelki sérülések kezelése, a lakhatási és családi krízisek, a munkaerőpiaci átrendeződés vagy a rokkantellátás dilemmái olyan összetett problémarendszert alkottak, amely egyszerre mozgósította számos különböző tudományterület művelőit. Ennek fontos tanulsága volt, hogy a tudományos figyelem mindinkább a társadalmi „valóság” felé fordult, és a hadviselt katonák reintegrációjának kérdése több diszciplínában is önálló szakmai diskurzussá vált. Ezek ugyan érzékenyen ragadták meg a visszailleszkedés nehézségeit, ám a korszak társadalmi és politikai környezetében – különösen a Trianon okozta újabb terhek miatt – fokozatosan kiszorultak a közérdeklődés és az állami prioritások köréből.⁴⁴

⁴² Nem véletlen, hogy 1921-ben a magyar sajtó külön hangsúlyozta, hogy végre akad olyan nemzetközi orvosi kongresszus, amelyen a legyőzött országok képviselői is jelen lehetnek. Ötven magyar orvos a berlini kongresszuson. Pesti Napló, 72. évf. (1921), 185. sz., 1921. augusztus 23. 4.

⁴³ Alter 1980. 256–257.; Hammerstein 2004. 644–645.; Rasmussen 2010. 317–318.

⁴⁴ Melly 1931. 23.

Róbert Kerepeszki

Science and Reintegration: Responses of the Hungarian Scientific Elite to the Challenges of Reintegrating War Veterans during the Great War

The study at hand examines the role of the Hungarian scientific elite during World War I, paying particular attention to the challenges associated with the reintegration of war veterans. First, it reviews the impact of the Great War on the functioning of science and the transformation of international scientific relations, then it demonstrates that reintegration was a complex challenge that engaged several disciplines. Special attention is devoted to the public lectures held by members of the scientific elite of the time, which were significant not only in that they created an independent professional discourse, but also in that they contributed to raising awareness of the traumas experienced by war veterans, thereby strengthening social sensitivity and solidarity. The main argument of the article is that the scientific elite actively sought to contribute to the processing of war experiences and to facilitate the reintegration of veterans, but the impact of these efforts remained limited due to institutional constraints.

Források

Nyomtatott források

- Angyal 1916. Angyal Pál: A rokkantügy és a társadalom. In: A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye. Szerk.: Pályi Sándor. Bp., 1916. 37–50.
- Berzeviczy 1915. Berzeviczy Albert: Epilog a háborús előadásokhoz. A háború eddigi mérlege. Bp., 1915.
- Czettler 1916. Czettler Jenő: A hadirokkantak telepítése Magyarországon. Bp., 1916.
- Csergő 1919. Csergő Hugó: A budapesti nyomor vöröskönyve. Bp., 1919.
- Ferenczi 1915. Ferenczi Imre: A rokkantak visszavezetése az iparba és kereskedelembé. Újabb megjegyzések rokkantügyi politikánkhoz. Bp., 1915.
- Ferenczi 1918. Ferenczi Imre: Háborús lakáspolitiká. Bp., 1918.
- Hacker 1925. Hacker Ervin: A világháború hatása a kriminalitásra. Pécs, 1925.
- Heinrich 1916. Heinrich Gusztáv: Főtitkári jelentés. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 6–7. sz. 537–543.
- Heinrich 1918. Heinrich Gusztáv: Főtitkári jelentés. In: Akadémiai Értesítő, 29. (1918) 9–10. sz. 378–387.
- Ilosvay 1918. Ilosvay Lajos: Az Akadémia újabb feladatai. In: Akadémiai Értesítő, 29. (1918) 9–10. sz. 369–378.
- Kirschenheuter 1916. Kirschenheuter Ferenc: A háború vakjai. A háborúban megvakult katonák oktatása és jövője statisztikai adatokkal. Bp., 1916.
- Lenhossék 1916. Lenhossék Mihály: A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó orosz hadifoglyokon végzett anthropologiai vizsgálatok. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 12. sz. 685–702.
- Melly 1931. Melly József: A hadigondozottak Budapesten. (Budapesti Statisztikai Közlemények 65/1.) Bp., 1931.
- Munkácsi 1916. Munkácsi Bernát: Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 2. sz. 61–77.
- Teleki 1918. Teleki Pál: Szociálpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján. Bp., 1918.
- Vikár 1916. Vikár Béla: Jelentés fogolytábori tanulmányaimról. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 12. sz. 702–712.

Sajtóforrások

- Az Újság 13. évf. (1915), 16. sz., 1915. január 16.; 13. évf. (1915), 47. sz., 1915. február 16.
- Budapesti Hírlap 34. évf. (1914), 309. sz., 1914. december 7.; 36. évf. (1916), 183. sz., 1916. július 3.; 44. évf. (1924), 195. sz., 1924. szeptember 19.
- Budapesti Orvosi Újság 13. évf. (1915), 4. sz., 1915. január 28.
- Pesti Napló 65. évf. (1914), 311. sz., 1914. december 9.; 72. évf. (1921), 185. sz., 1921. augusztus 23.; 75. évf. (1924), 197. sz., 1924. szeptember 21.; 75. évf. (1924), 208. sz., 1924. október 4.; 76. évf. (1925), 203. sz., 1925. szeptember 11.

Szakirodalom

- Ablonczy 2005. Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp., 2005.
- Ablonczy 2016. Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp., 2016.
- Alter 1980. Alter, Peter: The Royal Society and the International Association of Academies 1897–1919. In: Notes and Records of the Royal Society of London, 34. (1980) No. 2. 241–264.
- Anderson–Perry 2014. Anderson, Julie – Perry, Heather R.: Rehabilitation and restoration: orthopaedics and disabled soldiers in Germany and Britain in the First World War. In: Medicine, Conflict and Survival, 30. (2014) No. 4. 227–251.
- Borsay 1989. Borsay János: Dollinger Gyula és a magyar rehabilitáció. In: Honvédorvos, 41. (1989) 1. sz. 53–60.
- Cardwell 1975. Cardwell, D. S. L.: Science and World War I. In: Proceedings of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences, 342. (1975) No. 1631. 447–456.
- Crotty–Diamant–Edele 2020. Crotty, Martin – Diamant, Neil J. – Edele, Mark: The Politics of Veteran Benefits in the Twentieth Century. A Comparative History. Ithaca–London, 2020.
- Cserhalmi 2018. Cserhalmi Péter: Az első világháborús magyar hadirokkantak állami ellátásának jogi szabályozása az 1933-as „rokkant törvény” megszületéséig. In: Sic Itur ad Astra, 67. (2018) 171–191.
- Demeter 2018. Demeter Gábor: A modernizációtól az expanziós törekvéséig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai. Sofia–Bp., 2018.

- Derrien 2017. Derrien, Marie: “Entrenched from Life”: The Impossible Reintegration of Traumatized French Veterans of the Great War. In: *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*. Eds.: Crouthamel, Jason – Leese, Peter. Basingstoke, (2017). 193–214.
- Dimitriev–Filler 2002. Dimitriev, Aleksandr N. – Filler, André: La mobilisation intellectuelle. La communauté académique internationale et la Première Guerre mondiale. In: *Cahiers du Monde russe*, 43. (2002) No. 4. 617–644.
- Emsley 2016. Emsley, Clive: Crime and Policing in Wartime. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Eds.: Knepper, Paul – Johansen, Anja. Oxford, 2016. 519–536.
- Erős 2015. Erős Ferenc: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk.: Tomka Béla. Bp., (2015). 135–165.
- Gali 2017. Gali Máté: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. Bp., 2017.
- Gazda 2015. Gazda István: Az I. világháború egykorú magyar hadisebészeti irodalmáról. In: *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., (2015). 167–174.
- Gerber 2003. Gerber, David A.: Disabled Veterans, the State, and the Experience of Disability in Western Societies, 1914–1950. In: *Journal of Social History*, 36. (2003) No. 4. 899–916.
- Hammerstein 2004. Hammerstein, Notker: Epilogue: Universities and War in the Twentieth Century. In: *A History of the University in Europe. Vol. III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*. Ed.: Rüegg, Walter. Cambridge–New York, (2004). 637–672.
- Hull 1999. Hull, Andrew: War of Words: The Public Science of the British Scientific Community and the Origins of the Department of Scientific and Industrial Research, 1914–16. In: *The British Journal for the History of Science*, 32. (1999) No. 4. 461–481.
- Karika 2022. Karika Tímea: A magyarországi hadigondozás szervezetének és a hadigondozottak sorsának alakulása 1914–1933 között. In: *Levéltári Közlemények*, 93. (2022) 21–34.
- Kerepeszki 2005. Kerepeszki Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. In: *Történeti Tanulmányok*, 13. (2005) 229–253.

- Kerepeszki 2013. Kerepeszki Róbert: A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő, 2013.
- Kerepeszki 2018. Kerepeszki Róbert: A „Nagy Háború” hatása a magyar felsőoktatásra és az egyetemi ifjúságra. In: Gerundium, 9. (2018) 2. sz. 90–96.
- Kis 2003. Kis Domokos Dániel: Az Uránia száz éve. In: Valóság, 46. (2003) 1. sz. 66–77.
- Kiss 2015. Kiss László: Az orvostudomány válaszai az I. világháború kihívásaira. In: Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., (2015). 93–112.
- Klinge 2004. Klinge, Matti: Teachers. In: A History of the University in Europe. Vol. III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945). Ed.: Rüegg, Walter. Cambridge–New York, (2004). 123–161.
- Molnár 2009. Molnár Krisztina: Pedagógiai nézetek és nevelésügyi vállalkozások a magyarországi szabadkőművesség fénykorában. In: Neveléstörténet, 6. (2009) 3–4. sz. 63–76.
- Perényi 2018. Perényi Roland: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján. Bp., 2018.
- Rasmussen 2010. Rasmussen, Anne: Science and Technology. In: A Companion to World War I. Ed.: Horne, John. Chichester Malden, (2010). 307–322.
- Révész 2019. Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben. Bp., 2019.
- Romsics 2004. Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Uő: Múlt-ról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., (2004). 121–158.
- Turbucz 2016. Turbucz Péter: Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914–15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In: Az első világháború információ-történetéhez. Szerk.: Z. Karvalics László. Bp., (2016). 208–247.
- Vörös 2015. Vörös Katalin: Arésztől Héphaisztosz-ig. A hadirokkantak oktatása az első világháború idején. In: Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére. Szerk.: Baska Gabriella, Hegedűs Judit. Bp., (2015). 295–313.
- Ziemann 2007. Ziemann, Benjamin: War Experiences in Rural Germany 1914–1923. Oxford–New York, 2007.
- Ziemann 2017. Ziemann, Benjamin: Violence and the German Soldier in the Great War. Killing, Dying, Surviving. London–New York, 2017.

Püski Levente

A Magyar Tudományos Akadémia állami támogatása és a törvényhozás a két világháború közötti Magyarországon

A két világháború közötti években a jogtudós Balogh Jenő – nem mellesleg 1920-tól az MTA főtitkára – kiemelt feladatként foglalkozott az akadémia társadalmi pozíciójának a vizsgálatával. Ilyen irányú megnyilatkozásainak visszatérő eleme volt, hogy az akadémiának távol kell maradnia a „*napi pártpolitikai és világnézeti küzdelmek*”-től.¹ Bár természetesen a politika világtól nem lehetett teljesen elszakadni – mellesleg Balogh sem tudta megtenni –, de az intézmény autonómiáját tagadhatatlanul erősítette, hogy társadalmi közadakozásból jött létre és a 19. század folyamán döntően ilyen alapon működött. Ez az állítás az 1920-as évek első felében számos közéleti szereplő részéről előkerült a testület tevékenységével kapcsolatos diskurzusokban. Többek között Klebelsberg Kuno 1922 novemberében az MTA-ról szóló törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalásán ugyancsak pozitívumként emelte ki, miszerint az intézmény függetlenségének fontos tényezője volt korábban az anyagi téren érvényesülő önállósága.² Itt azonban pontosítani kell. Az intézmény ugyanis 1867 óta rendszeresen részesült állami pénzügyi támogatásban bizonyos konkrét feladatok elvégzésére, majd 1889-től megkötés nélküli módon is, korabeli kifejezéssel „összcélokra”.³ Az utolsó békeévben, 1913-ban az akadémia teljes bevétele 449782 koronát tett ki, ebből az „országos dotáció” teljes összege 133600, míg a megkötés nélküli rész 60000 korona volt. Mindez azt jelentette, hogy az állami támogatás a bevételi oldal 30,2%-át, illetve 13,33%-át fedezte, s különösen előbbi egyáltalán nem tekinthető jelentéktelen aránynak.⁴

A világháborús évek azután gyorsan felborították az addig stabilnak mondható viszonyokat. A háború miatt visszaestek a könyveladásokból származó bevételek, az állami támogatás nagysága abszolút számokban nem változott, de értékében természetesen csökkenő tendenciát mutatott, s az infláció általánosan véve is jelentősen redukálta az intézmény jövedelmét. Így nem meglepő, hogy a gazdálkodás az utolsó békeévben már jelentékeny deficittel számolt.⁵ A történelmi állam megszűnése, az 1918–19-es forradalmi időszak alatt az épületet ért károk, valamint tágabb értelemben az országos gazdasági-pénzügyi válság elhúzódása tovább súlyosbították a helyzetet.⁶ Pontosabban az 1920-ra vonatkozó pénztári számadás alapján a költségvetés ugyan biztosítani tudta az infrastruktúra fenntartását, de a tudományos tevékenységet már rövid távon is az ellehetetlenülés fenyegette.⁷ Balogh Jenő utóbb több ízben is utalt arra, hogy a vagyon nagy része korábban értékpapírokban és hadikölcsön-kötvényekben feküdt, melyek lényegében hasznavehetetlenné váltak.⁸ Az 1920-

¹ Törő 2023. 291.

² NN 1922–26. V. k. 240.

³ Állami költségvetés 1890. 62.

⁴ AÉ 1914. 191.

⁵ AÉ 1919. 319.

⁶ Megjegyzendő, hogy a Tanácsköztársaság alatt a Forradalmi Kormányzótanács egészében véve felfüggesztette az MTA autonómiáját, amit 1919. augusztus 6-án a Peidl-kormány állított vissza.

⁷ Árulkodó adat, hogy a személyzeti költségek 1913-ban az összes kiadásnak csupán 17,29%-át tették ki, ám ez az arány a háború után már nagyjából a duplájára emelkedett. AÉ 1914. 190.; AÉ 1920. 162.; AÉ 1921. 136. Az MTA igazgatótanácsa pedig már 1920. május 6-i ülésén olyan határozatot hozott, melyben egyelőre megtiltotta új kéziratok sajtó alá rendezését. AÉ 1920. 233. A kérdéshez lásd még: Tilkovszky 1975. 273.

⁸ Pesti Napló 1925. 5.

as évek első felében került sor, elsősorban a költségvetés kiszámíthatóságának biztosítása érdekében az úgynevezett fiktív pénz, az aranykorona bevezetésére, amely éppen az inflációs hatások kiküszöbölését célozta.⁹ Egy későbbi, az akadémiaival kapcsolatos adatsor szerint az aranykorona nagyjából a háború előtti papírkorona értékének felelt meg, amely így viszonylag jó összehasonlítási alapot jelent. Az inflációs folyamatokat kiküszöbölő számítások alapján az MTA részvényekben és utóbb hadikölcsön-kötvényekben fekvő vagyona 1913 végén még 4934988, míg 1925 szeptemberére már csak 65000 aranykoronát ért.¹⁰

Az adott körülmények között célszerűnek tűnt az államsegély felemelését szorgalmazni, amit Berzeviczy Albert elnök már 1920 májusában felvetett.¹¹ Az MTA igazgatótanácsának 1920. október 15-i ülésén pedig az a határozat született, miszerint kérni kell a kormánytól a meglévő 126000 koronás államsegély 500000 koronára történő felemelését.¹² Korányi Frigyes, majd Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter elvileg nem zárkózott el a kívánság elől, de – minden bizonnyal német mintára – szorgalmazták, hogy azt átfogó társadalmi akció kísérje.¹³

Az első jelentősebb adomány Pekár Imre gazdasági szakember részéről már december elején megérkezett,¹⁴ de Hegedüs szavaira gyorsan reagált az ország leggazdagabb földbirtokosa, Esterházy Pál herceg. 1920. december 29-én nyílt levélben jelentette be, hogy jelentősebb adományt kíván tenni az intézmény számára, ráadásul minden megkötés nélkül.¹⁵ Példáját mások is követték, végül jelentős társadalmi mozgalom bontakozott ki,¹⁶ amely nemcsak pillanatnyi fellángolás volt, hanem az évtized végéig kitartott.¹⁷ Utóbbi jeleként 1929-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tett egy 10 ezer dolláros céladományt.¹⁸ Sőt az akció állami ösztönzést is nyert azzal, hogy 1925 novemberében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki, miszerint az iskolákban tartandó Széchenyi-emlékünnepeken lehetőséget biztosít önkéntes adományok elfogadására, s a befolyt összegek fele a Magyar Tudományos Akadémia részére utalandó.¹⁹ A jelentős számú támogató részben magánszemélyekből, részben különböző intézményekből – egyesületek, vármegyék, nagyvállalatok – tevődött össze, de közülük is kiemelkedett Kornfeld Móric nagyiparos, aki több ízben tett jelentősebb felajánlásokat a testület részére.²⁰ A mozgalomba egyébként, már csak a családi múlt tisztelete okán, a Széchenyi nemzetség több tagja ugyancsak bekapcsolódott.²¹

⁹ A papírkorona és az aranykorona értékviszonyát az aktuális pénzügyminiszteri rendeletek szabályozták.

¹⁰ NI 1922–26. XVI. k. 154.

¹¹ Galí 2017. 372–373.

¹² AÉ 1920. 248.

¹³ Klement 2024. 335.; Tilkovszky 1975. 274. Hegedüs a sajtónak a következőképp nyilatkozott: „*A miniszterium az esetben támogathatja az ügyet, ha az Akadémiát alapító főnemesi családok és a társadalom többi tehető rétegei is megfelelő arányban hozzájárulnak az Akadémia munkájának biztosításához.*” *Magyarság* 1921. 7.

¹⁴ AÉ 1920. 261–262.

¹⁵ Viskolcz 2019. 328.

¹⁶ Inkább csak érdekesség, hogy az első nagyobb kampányhoz kisebb összeggel a későbbi miniszterelnök, Bethlen István is csatlakozott. AÉ 1921. 131.

¹⁷ Az adományozási akciókra nézve részletesen: A Magyar Tudományos Akadémia 2024.

¹⁸ Klement 2024. 338.

¹⁹ Hivatalos Közlöny 1925. 264–265.; AÉ 1925. 377–381.

²⁰ Ennek jelentőségét mutatja, hogy Berzeviczy Albert az MTA fennállásának 100 éves évfordulójakor elmondott ünnepi beszédében külön kiemelte Kornfeld Móric „segítségét”. AÉ 1925. 240. Kornfeld Móric tágabb kulturális mecenatúrájához: Kornfeld 2006. 41–44.

²¹ AÉ 1925. 240.

Ugyanakkor az is hamar kiderült, hogy az adományok, bár érezhető segítséget jelentenek, de önmagukban nem oldják meg az intézmény pénzügyi gondjait. Egyrészt csak kevés, valóban nagy volumenű felajánlás érkezett, másrészt egyes összegek olyan alapítványként működtek a továbbiakban, melyeknél csak a kamatok voltak felhasználhatóak, harmadrészt pedig az infláció következtében bizonyos esetekben a felajánlott összegek utóbb drasztikus értékcsökkenést szenvedtek el. Jellemző példa Pekár Imre 1920. december elején tett, 100000 koronás adománya, melyet alaptőkeként kezeltek, s 1929-re már csak 8 pengőt ért.²²

A lobbiaikció az akadémia vezetése részéről látszólag sikeres volt. Hegedüs pénzügyminiszter 1921 januárjában ígéretet tett a támogatás jelentősebb felemelésére és az 1921. évi számadás már 436500 koronás állami dotációt rögzített.²³ Az Akadémia vezetősége utóbb azt is kifejtette, hogy a megemelt támogatást elsősorban a Budapesti Szemle és a Történelmi Szemle megjelentetésére, valamint a könyvkiadó-vállalat támogatására kívánják fordítani.²⁴ A növekvő támogatások ellenére hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a pénz elértéktelenedése miatt az MTA anyagi helyzete érdemben nem javult. Ilyen körülmények között is némileg a meglepetés erejével hatott, hogy az ügyet maga a kormányzó karolta fel. 1922. június 28-i, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett kéziratában ugyanis „*Akadémiánk nagy kulturális jelentőségétől áthatva*” kiállt az intézmény mellett és felszólította a minisztert, hogy „haladéktalanul” tegyen lépéseket az intézmény megsegítésére. Nincs nyoma annak, hogy Horthy különösebben figyelemmel kísérte volna az MTA, illetve tágabb értelemben a hazai tudományos élet tevékenységét, s az akció inkább a kormányzó presztízsének és társadalmi elismertségének növelésére irányuló lépésnek tűnik.²⁵ A történet egyébként nem tekinthető egyedinek, s Klebelsberg más alkalommal is hasonló módon vállalt szerepet a kormányzói tekintély erősítésében. 1924 február elején a kormányzó ugyancsak kéziratban kérte a minisztert arra, hogy indítson társadalmi gyűjtési akciót „*a testnevelés ügyének felkarolása*” érdekében.²⁶

A felszólításnak mindenestre foganatja lett. A miniszter előbb 6 millió koronás gyorssegélyt utalt át,²⁷ majd novemberben sor került egy külön törvényjavaslat benyújtására.²⁸ Ez egyfelől évi 8 millió koronás dotációra tett ígéretet, másfelől átvállalta az MTA-alkalmazottak javadalmazását, és rögzítette, hogy utóbbiak díjazása a Gyűjteményegyetem hasonló beosztású alkalmazottaihoz fog igazodni.²⁹ A nemzetgyűlés egyesített bizottságai jelentésükben külön kiemelték „*azokat a rendkívül nagy érdemeket, melyeket a Magyar Tudományos Akadémia a nemzeti kultúra felépítésének munkájában megalapítása óta szerzett*”. Erre alapozva nemcsak egyöntetűen támogatták a kezdeményezést, hanem az összeget is felemelték 8-ról 12 millióra.³⁰ A javaslat ezután a plénum elé került. Jóllehet most sem maradtak ki az üléseket általában véve jellemző személyeskedő és inkább csak időpazarló polémiák, a testület sürgősséggel, viszonylag gyorsan letárgyalta és elfogadta a javaslatot.³¹

²² AÉ 1929. 83.

²³ AÉ 1921. 37.; AÉ 1922. 91.

²⁴ AÉ 1921. 41.

²⁵ Erre utal, hogy a támogatásról szóló törvényjavaslat indoklásában a kormányzót jelölték meg fő kezdeményezőként, egyben szó szerint közölve a fenti kéziratot. NI 1922–26. III. k. 4.

²⁶ Pesti Napló 1924. 4.

²⁷ A pénzt a testület ténylegesen meg is kapta. AÉ 1924. 54–55.

²⁸ NI 1922–26. III. k. 1–3.

²⁹ Ez egyúttal a javadalmak emelését is magában foglalta.

³⁰ NI 1922–26. III. k. 213–214.

³¹ A tárgyalás november 28-án kezdődött, a harmadszori olvasásra és elfogadásra pedig december 1-jén került sor.

Bár a támogatás tényével mindenki egyetértett, bizonyos véleménykülönbségek így is kibontakoztak a felszólalók között. Néhányan – mellesleg megalapozottan – jelezték, hogy a megemelt összeg sem jelent valami nagy volument, a liberális ellenzéki képviselő, Jánosi Zoltán pedig további konkrét növelésről nyújtott be határozati javaslatot. Ezt a plénum viszonylag szoros arányban, de leszavazta, Klebelsberg pedig maga is elismerte, hogy több kellene.³² Álláspontja védelmében egyébként arra hivatkozott, hogy a konkrét összegről már előzetesen megállapodott a pénzügyminisztériummal, az Akadémia alapításának közelgő századik évfordulója pedig egyébként is lehetőséget kínál a kérdés újbóli előhozatalára. Az akadémiai alkalmazottak fizetésének állami feladattá történő átvállalása felvetette az államtól való függés kérdését. A javaslat azonban hangsúlyosan rögzítette, ez a tény nem jelenti azt, hogy sérülne az MTA autonómiája, sőt a szövegben benne szerepelt, hogy amennyiben a kormányzat nem teljesítené kötelezettségét, az intézmény panasszal fordulhat a közigazgatási bírósághoz.³³ A plenáris vitában azután némileg érdekes szembenállás alakult ki. A baloldali ellenzéki felszólalók voltak azok, akik bizonyos kritikával illették az Akadémia tevékenységét, illetve egyfajta tágabb kritikai múltértelmezésbe illesztették azt bele. A Rassay-párti Szakács Andor szidta a korábbi „Habsburg-uralmat”, az arisztokráciát, s az Akadémia nemzeti kulturális elkötelezettségének vélt hiányosságait hangoztatta. Egyúttal azon elvárásának adott hangot, miszerint a tudomány „*arra való a mai modern felfogás szerint, hogy az emberiség szolgálatára bocsássa magát*”.³⁴ A szociáldemokrata Várnai Dániel szintén megerősítette, hogy a testület túl konzervatív, és közelebb kellene kerülnie a napi élethez. Egyúttal kijelentette, hogy a támogatás fejében szükséges lenne elszámolási kötelezettségre az állam felé.³⁵ Velük szemben a kormánypárti képviselők – Klebelsberggel egyetértésben – az autonómia érvényesítésének fontosságát hangoztatták, s végül a bizottsági vélemény támogatása mellett döntöttek.

Sem az 1923. évi I. tc., sem a folytatódó társadalmi adakozás nem jelentett végleges megoldást. Balogh Jenő 1924 szeptemberében örömmel konstataálta, hogy az adományoknak és az állami dotációnak köszönhetően az intézmény 1921–23 között 74 kiadványt, köztük 8 folyóiratot tudott megjelentetni. Ugyanakkor hozzátette, hogy a pénz értékcsökkenése, illetve a nyomdai költségek állandó emelkedése miatt egyre nagyobb gondokkal kell szembenézniük.³⁶ Az eredeti összeg irrealitását jól mutatja, hogy az 1924/25-ös költségvetési tervezetben az Akadémia támogatására már 75 millió korona lett beiktatva, ami csupán 4410 aranykoronának felelt meg. Ráadásul úgy, hogy az 1923/24-es költségvetésben még 4900 aranykorona szerepelt. Az állam tehát az 1923: I. tc-ben biztosított összeget reálértékben nemcsak fenntartani nem kívánta, hanem még csökkentette is. A 4410 aranykorona egyébként olyannyira csekélynek tűnt, hogy a költségvetés bizottsági tárgyalásán a tárca előadója, Nagy János javasolta annak 12000 aranykoronára történő felemelését. A kezdeményezést a bizottság megszavazta, így az a plénum elé került. Klebelsberg a nemzetgyűlési tárgyalás során a minden bizonnyal nem általa sugallt indítványt előbb támogatta, majd elutasította, s így tett a plénum is, de egyúttal hozzátette, hogy a megemelt összeg a költségvetésről szóló felhatalmazási törvényjavaslatba külön tételként nem vehető fel, de hitelátruházással biztosítható.³⁷ Az appropriációs javaslatban viszont ennek

³² NN 1922–26. VI. k. 70–75.

³³ NI 1922–26. III. k. 2–3.

³⁴ NN 1922–26. VI. k. 64–65.

³⁵ NN 1922–26. V. k. 242.; NN 1922–26. VI. k. 64.

³⁶ Ellenzék 1924. 3.

³⁷ NN 1922–26. XXIX. k. 136.

nem volt nyoma, így úgy tűnik, Klebelsberg az emelést taktikusan elfektette. Ennél lényegesen nagyobb és stabilabb segítségnek bizonyult az alkalmazotti illetmények átvállalása, ami 6 tisztviselet és 8 altisztet érintett,³⁸ és 1925-ben 22530 aranykoronányi járandóságot foglalt magában.³⁹

A dotáció terén érvényesülő szűkmarkúságot az 1925/26-os költségvetés is folytatta, igaz némi számítási hibával fűszerezve. A végső változatában ugyanis 350400 korona szerepelt,⁴⁰ ami irreálisan alacsonynak tűnik, korábban ennél jóval nagyobb összegekről volt szó. Figyelembe véve, hogy 1925 őszén rögzítették a pengő-korona árfolyamot, valószínűbb, hogy 350400000 korona volt előírva az MTA részére, ami megfelelt 28032 pengőnek, s az 1926/27-es költségvetésben a korábbi évnél ez a tétel szerepelt.⁴¹ A képviselők ezt szó nélkül tudomásul vették, s immár senki nem kardoskodott a növelés mellett, ami több okra vezethető vissza. Egyrészt, amiről a parlamenti vitákban nem esett szó, az 1924-ben életben lépett szanációs törvény átmenetileg nem nyújtott lehetőséget a nemzetgyűlés számára a költségvetési tételek konkrét emelésére.⁴² Ezzel összefüggésben a honatyák minden bizonnyal elfogadták, hogy a költségvetési egyensúly helyreállítása általában véve szigorú takarékosági politikát igényel, s nagyobb mértékű támogatásra csak a szanációs program hivatalos lezárulását követően, 1926 nyaratól lesz lehetőség. Másrészt az MTA fennállásának 100 éves centenáriuma lehetőséget kínált a kormányzatnak bizonyos korrekciós intézkedések megtételére. Ennek jegyében került sor az Akadémia érdemeit megőrkítő törvényjavaslat benyújtására 1925. október 14-én. Az indoklás ismételten és részletesen kitért a hatalmas anyagi veszteségekre. Így az Akadémia vagyona 1913-ban 4934988, jövedelme pedig 285309 aranykoronát tett ki. Ezzel szemben a vagyon 1925 őszén 65000, az 1924. évi bevétel pedig 20626 aranykoronára olvadt le.⁴³ A javaslat ezért egyszeri 3 milliárd koronás segítyt irányzott elő, ami a korábban jelzett átszámítás alapján 240000 pengőt jelentett. Továbbá a valóban nagyvonalú segítség mellé az az ígélet társult, hogy az 1926/27-es költségvetéssel kezdődően a rendszeres támogatást is megemelik. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a növelést miért nem realizálták azonnal, de ennek részben a késedelmes parlamenti tárgyalás volt a magyarázata. Az 1925/26-os költségvetés benyújtására ugyan már 1925. június 22-én sor került, a folyamat azonban itt lelassult. A pénzügyi bizottság csak november 3-ára készült el a jelentésével, a plénumon történő tárgyalás november 5-én kezdődött, és többszöri megszakítást követően 1926. január 22-én ért véget.⁴⁴ Az erre épülő appropriációs javaslat benyújtása január 26-án történt meg, de annak vitája egyéb tényezők miatt halasztódott, olyannyira, hogy februárban már a következő költségvetés benyújtására, majd utóbb letárgyalására is sor került. Így végeredményben az 1925/26 és 1926/27-es évekre vonatkozó appropriációs javaslatokat a nemzetgyűlés csak május-június folyamán, egyszerre vitatta meg és fogadta el. Így egyértelműen kijelenthető, hogy az 1925/26-os költségvetési tételeknek érdemi jelentősége nem volt.

Visszakanyarodva az MTA-ról szóló javaslathoz, annak nemzetgyűlési vitája a korábbi szembenállásokat hozta magával. Bár az egyszeri támogatást egyhangúan megszavazták a honatyák, a baloldali ellenzékiek minden addiginál erősebb kritikákat fogalmaztak meg. A

³⁸ AÉ 1924. 55. Nem számították be közéjük a főitkárt, az osztálytitkárokat és a főkönyvtárost.

³⁹ NI 1922–26. XVI. k. 155.

⁴⁰ Költségvetés 1925/26. 114.

⁴¹ Költségvetés 1926/27. 120.

⁴² 1924: IV. tc. 1.§ 15. cikk.

⁴³ NI 1922–26. XVI. k. 154–155.

⁴⁴ NN 1922–26. XXXVIII. k. 442.

szociáldemokrata Kéthly Anna egyenesen az Akadémia múltbeli hanyatlásáról beszélt, melynek részeként a testület 1890-től megállt a fejlődésben, illetve 1890-től „behódolt” a szabadelvű rendszernek. Majd hozzátette: „*én nem akarom, hogy az Akadémia politikamentes legyen*”.⁴⁵ A Rassay-párti Szakács Andor pedig ismételt a nemzeti elkötelezettség hiányát kérte számon. Ezen belül bírálta a nyelvészeti és őstörténeti kutatásokat, valamint azt, hogy szerinte az MTA kultuszt csinált Görgei Artúrnak.⁴⁶ Klebelsberg nem ment bele részkérdésekről szóló vitába, s megelégedett annyival, hogy leszögezze: nem kívánatos, hogy az akadémia függő viszonyban legyen a mindenkori kormányoktól.⁴⁷ Bár nem tartozik a szorosan vett témához, de érdemes jelezni, hogy az MTA valóban nem volt teljesen politika- és különösen ideológiamentes. Tudományos eszközökkel, de szerepet vállalt a formálódó Széchenyi- és Tisza-kultusz erősítésében, ami részben magyarázatot is jelent Klebelsberg toleráns magatartására. Vezetői pedig több ízben is nyilatkoztak ideológiai, illetve emlékezetpolitikai kérdésekben. Közülük talán Berzeviczy ilyen irányú tevékenysége vált a legismertebbé. Így például a testület elnöke elhatárolódott Szekfű Gyula: *Három nemzedék* című munkájának azon konklúziójától, miszerint a magyar állam első világháború után összeomlásáért a dualista korszak is felelőssé tehető. Többek között kijelentette: „*Bármint igyekezzünk ellenségeink és egyes, elfogult bírálók azt a korszakot a hanyatlás színeiben tüntetni fel... meg vagyok győződve, hogy az elfogulatlan történetírás azt a korszakot hazánk fénykorai közé fogja sorolni*”.⁴⁸

Végeredményben Klebelsberg betartotta az ígétét, s az évi állami támogatás összegét 1926-ban drasztikusan, 120000 pengőre megemelték.⁴⁹ Érdekes módon ez a politikai életben érdemi visszhangot nem váltott ki, ami minden bizonnyal az adott körülményekkel állt összefüggésben. Egyrészt ekkoriban zajlott a nevezetes frankhamisítási per, amely érthetően a közvélemény érdeklődésének homlokterében állt. Másrészt a kultusztárca a kiadások terén általában véve az első helyre került, s ezen belül más területek – népiskolai, felsőoktatási fejlesztések stb. – kaptak inkább kiemelt figyelmet.

Balogh Jenő utólag beszámolt arról, hogy a testület hogyan sáfarkodott a kapott támogatásokkal. A centenáriumi juttatásból lehetőség nyílt a Balkán-kutatások eredményeit bemutató sorozat 3. kötetének kiadására. A megemelt dotáció révén pedig sor kerülhetett a könyvtárállomány bővítésére, külföldi folyóiratok megrendelésére, valamint a saját kiadásúak finanszírozására.⁵⁰

1928. augusztus elejének szenzációszámba menő közéleti híre volt, hogy a dúsgazdag Vigyázó Ferenc gróf teljes vagyonát a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta. Utóbb persze kiderült, hogy az örökség – különböző, előre nem látott terhek és fizetési kötelezettségek miatt – nem olyan elképesztő méretű, mint amekkoráról az első híradások szóltak, de így is a tudós testület mintegy 24 millió pengős vagyonhoz jutott hozzá.⁵¹ Klebelsberg is reagált a történetekre. Mindenekelőtt kijelentette, hogy a kormányzat semmilyen formában nem kíván belefolyni az ügybe és arra is ígéretet tett, hogy az intézmény változatlanul megkapja az addigi állami támogatást.⁵² Klebelsberg az évtized folyamán több-

⁴⁵ NN 1922–26. XXXV. k. 325.

⁴⁶ NN 1922–26. XXXV. k. 326–327.

⁴⁷ NN 1922–26. XXXV. k. 337–338. A javaslatból törvény lett: 1925: XLVI. tv.

⁴⁸ Tilkóvszky 1975. 276.

⁴⁹ NI 1922–26. XVIII. k. 254.

⁵⁰ AÉ 1927. 137.

⁵¹ A témára nézve részletesen: Püski 2024. 353–369.

⁵² Budapesti Hírlap 1928. 4.

szőr is hangoztatta, hogy a kormányzat nem kíván közvetlenül belefolyni a testület tevékenységébe. Azt viszont szívesen vette volna, ha az Akadémia valamilyen formában bekapcsolódik bizonyos oktatási, valamint kutatásfejlesztési programjaiba, amit az MTA vezetése következetesen elhárított.⁵³ Ennek egyik következményeként a minisztérium más utakat keresett tervei realizálására. Így 1923-ban különböző szakmunkák megjelentetésének elősegítésére létrehozták a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségét, de az Akadémia – önállóságát féltve – nem csatlakozott hozzá.⁵⁴ Továbbá Klebelsberg jelentős, az MTA-nál lényegesen nagyobb volumenű támogatásban részesített egyes, kifejezetten természettudományi és műszaki kutatásokat folytató szervezeteket.⁵⁵

Az 1930-as évek elején a gazdasági világválság hatásai Magyarországon is egyre erőteljesebben megmutatkoztak, ami Klebelsberg korábbi álláspontja felülvizsgálatára készítette. Már az 1929/30-as költségvetés parlamenti tárgyalásánál olyan képviselőházi határozat született, amely felszólította a kormányt, hogy a jövőben a kiadások apasztására törekedjék.⁵⁶ Bár a Bethlen-kormány óvakodott drasztikusabb lépések megtételétől, bizonyos fokú takarékoság érvényesítése elkerülhetetlenné vált. A kultusztárcaánál ez többek között azt jelentette, hogy az 1930/31-es költségvetésben az MTA-nak szánt dotációt 100000 pengőre csökkentették.⁵⁷ A miniszterelnöki székben Bethlent követő Károlyi Gyula folytatta, sőt kiteljesítette a fenti irányt, melynek jegyében az 1932/33-as évtől 70000 pengőre redukálódott az államsegély összege.⁵⁸ Az 1932 őszén hatalomra kerülő Gömbös-kormány vállalta elődje takarékosági politikáját, melynek jegyében nemcsak fennmaradtak a korlátozások, hanem az 1934/35-ös évvel kezdődően 66500 pengőben határozták meg a támogatás nagyságát.⁵⁹ Az összeg persze így sem volt jelentéktelen, de egy évtizeden belül az eredetinek nagyjából a felére zsugorodott. A döntések mögött viszont valóban a költségvetési helyzet romlása húzódott meg, és nincs nyoma annak, hogy érdemben megváltozott volna a viszony a kultusztárca éléről 1931-ben távozó Klebelsberg utódaival. Másképp fogalmazva a pártok vezetői és a tágabb értelemben vett közvélemény egyaránt úgy látta, hogy a Vigyázó-vagyon nagyobb mozgásteret nyújt az MTA számára. Ebből következően a korabeli sajtóban és a költségvetésekről folyó országgyűlési vitákban lényegében véve mindenki tudomásul vette a csökkentéseket, sőt az Akadémia vezetése sem próbált meg küzdeni ellene. A reakciók elmaradása egyben azt is jelentette, hogy a testület anyagi helyzete az 1930-as években teljesen kikerült a közéleti diskurzusból. Ugyanígy az is lényegében véve visszhangtalan maradt, amikor 1938-ban – vélhetően a gazdasági-pénzügyi helyzet javulásának következményeként – az államsegély mértékét kisebb arányban, 70000 pengőre emelték.⁶⁰ A teljes képhez hozzátartozik, hogy a kormányzati politika hozzáállása a dotáció kérdéséhez nem volt megalapozatlan. A kezdeti évek nehézségei után ugyanis az Akadémia igyekezett jól sáfárkodni az örökséggel, a belőle származó bevételei az 1930-as években növekedtek, és a testületnek nem kellett pénzügyi nehézségekkel szembenéznie.

⁵³ Ehhez kapcsolódva egyes szakemberek szerint Berzeviczy és Klebelsberg között nem volt jó a személyes viszony. Ujváry 2014. 125.

⁵⁴ Tilkovszky 1975. 276.

⁵⁵ Tilkovszky 1975. 290.

⁵⁶ KI 1927–31. XX. k. 404.

⁵⁷ KI 1927–31. XXII. k. 27.

⁵⁸ KI 1931–35. IV. k. 129.

⁵⁹ KI 1931–35. X. k. 333.

⁶⁰ KI 1935–39. XI. k. 23.

Levente Püski

State Subsidies for the Hungarian Academy of Sciences and Legislation in Inter-war Hungary

By 1920, the Hungarian Academy of Sciences was in a critical financial situation. The solution lay in increasing state subsidies, but the possibilities were limited due to the economic crisis that had lasted for years. Finally, in 1925, the institution received a one-time allocation, followed by regular, larger subsidies from the 1926/27 fiscal year onwards. The state subsidy was supported by all parties in parliament, but a debate arose among them about the role of the Academy and its relationship with the state. In the early 1930s, the amount of aid was significantly reduced, but due to the generous bequest of Count Ferenc Vigyázó, this had no significant negative impact.

Források

Sajtóforrások

- Budapesti Hírlap 1928. Budapesti Hírlap, 48. évf. (1928), 180. sz., 1928. augusztus 9.
Ellenzék 1924. Ellenzék, 45. évf. (1924), 209. sz., 1924. szeptember 17.
Hivatalos Közlöny 1925. Hivatalos Közlöny, 33. évf. (1925), 21. sz., 1925. november 1.
Magyarság 1921. Magyarság, 2. évf. (1921), 1. sz., 1921. január 1.
Pesti Napló 1924. Pesti Napló, 75. évf. (1924), 27. sz., 1924. február 1.
Pesti Napló 1925. Pesti Napló, 76. évf. (1925), 236. sz., 1925. október 20.

Egyéb nyomtatott források

- AÉ 1914–1927. Akadémiai Értesítő. Bp., 1914–1927.
KI 1927–31. Képviselőházi Irományok 1927–31. XX–XXII. k. Bp., 1930.
KI 1931–35. Képviselőházi Irományok 1931–35. IV–X. k. Bp., 1932–1934.
KI 1931–35. Képviselőházi Irományok 1935–39. XI. k. Bp., 1938.
NI 1922–26. Nemzetgyűlési Irományok 1922–26. III–XVI. k. Bp., 1923–1926.
NN 1922–26. Nemzetgyűlési Napló 1922–26. V–XXXVI. k. Bp., 1922–1925.
Költségvetés 1890–1926/27. A magyar állam költségvetése 1890–1926/27. Bp., 1889–1926.

Szakirodalom

- A Magyar Tudományos Akadémia 2024. A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk.: Klement Judit. Bp., 2024.
Gali 2017. Gali Máté: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. Bp., 2017.
Klement 2024. Klement Judit: Vállalatok társadalmi felelősségvállalása az Akadémia javára. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk.: Klement Judit. Bp., 2024. 325–343.

- Kornfeld 2006. Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok. Közreadja, az előszót és a bevezetőt írta: Széchenyi Ágnes. Bp., 2006.
- Püski 2024. Püski Levente: Széchenyi nyomában. A Vigyázó-vagyron és a Magyar Tudományos Akadémia. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk.: Klement Judit. Bp., 2024. 353–369.
- Tilkovszky 1975. Tilkovszky Lóránt: A Magyar Tudományos Akadémia az ellenforradalmi korszakban 1919–1945. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1975. 265–345.
- Törő 2023. Törő László Dávid: Kultuszteremtés és kötelességtudat: Balogh Jenő. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., 2023. 288–294.
- Viskolcz 2019. Viskolcz Noémi: A „legerősebb oszlop” – Esterházy Pál herceg mecénatúrája a két világháború közti Magyarországon. In: A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám. Debrecen, 2019. 325–346.
- Ujvári 2014. Ujvári Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs, 2014.

Bogdándi Zsolt

Az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének akadémiai támogatású forráskiadási programja

Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez*

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újralakulásától kezdve tervbe vette elsősorban az ún. nemzeti tudományok művelésére egy kutatóintézet létrehozását, mely gondolat előzményének sok szempontból a két világháború között a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében működő Erdélyi Tudományos Intézet tekinthető.¹ Nagyrészt az itt már tervezett vagy elkezdett középkori és kora újkori forráskiadási munkálatok folytatására szánta Jakó Zsigmond (1916–2008) professzor, az MTA tiszteleti tagja, Széchenyi-díjas történész az EME kutatóintézetét, a forrásfeltáró munka pedig az ő elképzelései szerint és közvetlen ellenőrzése alatt indult meg már az Egyesület újralakulásának első évtizedében. Az Erdélyi Okmánytár köteteinek szerkesztésébe már ekkor bevonta W. Kovács Andrást, illetve ugyanebben az időszakban tanítványainak közreműködésével újraindította az EME régi forráskiadvány-sorozatait, a Mikó Imre által 1855-ben kezdeményezett Erdélyi Történelmi Adatokat² és az EME régi levéltárának feldolgozására és ismertetésére szánt Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát.³ Szintén ebben az intézeti keretek nélküli időszakban indította útjára az erdélyi vármegyék jegyzőkönyveit, valamint az erdélyi fejedelmek királyi könyveit és a hiteleshelyi jegyzőkönyveket közzé tevő kutatócsoportot.⁴ E kezdeti, ígéretes lépések után Jakó professzor már 2002 őszén felhívta a figyelmet a kutatóintézeti keretek megteremtésének sürgető szükségességére, ugyanis intézményi háttér és személyi státusok nélkül „előbb-utóbb kifulladásra kerülnek azok az ígéretes kezdeményezések is, amelyeket pl. a Múzeum-Egyesület a forráskiadás, vagy a Križna János Társaság a néprajzi kutatások területén nagy erőfeszítéssel működtet.”⁵ A kitartóan céltudatos kezdeményezések és munka eredményeként végül az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében, annak szervezeti alegységként 2006-ban formálisan is létrejött a kutatóintézet, amely 2022-ben vette fel alapítója, Jakó Zsigmond nevét.

Intézetünk munkatársainak fő feladata tehát Erdély középkori és kora újkori történeti forrásainak feltárása és közzététele, valamint e korszakok vizsgálatát megalapozó segédletek és kézikönyvek összeállítása. Az előbbieken felvázolt forrásfeltáró munkák folytatására, az Egyesület kutatóintézetében addig is folyt kutatómunka elismeréseként indult 2023 őszétől a Magyar Tudományos Akadémia első „határon túli” nemzeti programja, a *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* című, négyéves kutatási program. Ennek keretében az intézet munkatársai olyan alap kutatások végzését vállalták, melyek lehetővé teszik, hogy Erdély múltjáról a korábbinál hitelesebb és időtállóbb képet

* Megvalósult az MTA HTMKNP „Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez” c. alprogram támogatásával.

¹ Ennek létrejöttéről és programjáról lásd Tamás 1941. 409–416. Vö. Mikecs 1944.

² E sorozatnak a 1990-es években megjelent kötetei: Wolf 1993.; Kovács 1998.

³ Venczel 2002.; W. Kovács–Valentiny 2006.

⁴ E kutatócsoport eddig megjelent kötetei, időrendben: Fejér–Rácz–Szász 2003.; Fejér–Rácz–Szász 2005.; Bogdándi–Gálfi 2006.; Dáné 2009.; Dáné 2014.; Gálfi 2016.; Bogdándi 2018.; Fejér 2025.

⁵ Jakó 2003. 102–105.

alkothassunk. A kutatóintézet és annak forráskiadási programja elválaszthatatlanul összeforrt tehát a hazai és magyarországi medievisztika kiemelkedő képviselője, néhai Jakó Zsigmond személyével, aki az intézményes keretek között folyó forrásfeltárás és -kiadás révén látta megvalósíthatónak az erdélyi középső- és kora újkori kutatások fellendítését, és egy olyan fiatal kutatónemzedék kinevelését, amelyre meghatározó szerep hárul e kutatások megújításában.⁶ Ugyanakkor ezeket a kutatásokat egységes mederbe terelte azért, hogy mind az 1542 előtti, mind a kora újkori történeti források kiadása során egyaránt betartandó alapelveket állapított meg. Ennek a forrásközlő tevékenységnek a lényege az, hogy a zömében latinul kelt források magyar nyelvű kivonatok formájában történő közlése révén hozzáférhetővé váljanak a szükséges nyelvi és paleográfiai ismereteket nélkülöző történészek és érdeklődők szélesebb köre számára is. A teljes szövegű magyar nyelvű forráskiadások tekintetében pedig a „teljes átírás és a szintén szélsőséges betűhűség közötti józan átmennel a szöveg hiteles történeti hangulatának, jellegzetességeinek”⁷ a megőrzését irányozza elő.

A történész munkatársak forráskiadói tevékenysége eredményeként eddig 10 000-nél több, a kutatás előtt zömében ismeretlen kivonat jelent meg nyomtatásban. Mind a hazai, mind a magyarországi történetkutatás igen kedvezően fogadta az erdélyi forráskiadásnak ezeket a maguk nemében egyedülálló és hiánypótló vállalkozásait, melyek folytatása a korszak minél elmélyültebb megismerésének alapvető feltétele, és a magyar történetkutatás jól felfogott érdeke. E forráskiadási munkák folytatása mellett ugyanakkor külön kihívást jelent a Jakó professzor által megkezdett utánpótlás-nevelés folyamatosságának a biztosítása, ez ugyanis újabb kutatói állások kialakítását is feltételezi.

A kutatóintézet tagjai által végzett forráskiadási munkálatok

*Az Erdélyi Okmánytár (Codex Diplomaticus Transylvaniae)*⁸

A Jakó Zsigmond által megindított vállalkozásnak célja, hogy „az okleveles források minél teljesebb összegyűjtésével és hozzáférhetővé tételével szilárd alapokat biztosítson Erdély középkori történetének tudományos igényű, korszerű műveléséhez.”⁹ A történeti Erdély 1542 előtti okleveles forrásanyaga mintegy 35000 szövegre tehető. Jakó professzor, valamint a munkáját folytató W. Kovács András és Hegyi Géza szerkesztésében eddig az 1023–1389 közötti esztendőök okleveles anyaga jelent meg öt kötetben, melyek 4983 magyar nyelvű kivonatot tartalmaznak. A kutatási program keretében zajlik az Erdélyi Okmánytár VI. (1390–1399) kötetének szerkesztése, amelynek alapszövegét néhai Jakó Zsigmond kézírata (638 regesztá) képezi, kiadása 2026-ra várható. 2027-ben munkatársaink megkezdik az Okmánytár VII. kötete (1400–1409) anyagának felmérését és az oklevelek kivonatosítását.

Az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumai

A fejedelmi korból az erdélyi káptalannak 20, a kolozsmonostori konventnek pedig 32 kötetnyi jegyzőkönyve maradt fent a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában.

⁶ Fejér 2017. 39–42.

⁷ Wolf 1993. 22.

⁸ Bővebben erről lásd Hegyi 2017. 10–17.

⁹ Jakó 1997. 7.

Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke szerkesztésében a gyulafehérvári hiteleshely jegyzőkönyveiből eddig az 1575–1613 közötti évek bejegyzései jelentek meg 1410 magyar nyelvű kivonatban. A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori protocollumaiból pedig Bogdándi Zsolt az 1575–1590 közötti évek bejegyzéseit tette közzé 865 kivonatban. Jelen kutatási projekt keretében az erdélyi káptalan jegyzőkönyveinek kivonatolását végző Gálfi Emőke a Bethlen Gábor fejedelem idején vezetett protocollumok anyagának első részét dolgozza fel egy kötetben, amely az 1613–1621. évek közötti bejegyzéseket (kb. 900 kivonat) tartalmazza. Összesen három hiteleshelyi jegyzőkönyv, mintegy 900 oldalnyi forrásanyag kerül feldolgozásra. Emellett összegyűjti a töredékesen fennmaradt középkori jegyzőkönyveket (hozzávetőleg 200 szövegegység), melyeknek kiadásra való előkészítését is elkezdi.

A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyveinek feldolgozását végző Bogdándi Zsolt egy kötet kiadását vállalta a projekt keretében. Az 1591–1600 közötti időszak bejegyzéseit tartalmazó kiadvány (kb. 850 kivonat) munkálatai már folynak, e pályázat keretében a regesztázott anyag ellenőrzését és kiegészítését, a mutató elkészítését és a kézirat véglegesítését végzi el munkatársa, Izsán Csaba segítségével. A tervezett következő kötet (1601–1610) munkálatait is megkezdi a protocollumok anyagának átnézésével, a későbbiekben átírt bejegyzések azonosításával és az időrend kialakításával, illetve az 1601–1602 közötti bejegyzések kivonatolásával. Összesen négy protocollum anyaga kerül feldolgozásra és közlésre, hozzávetőlegesen 1200 lapnyi forrásanyag, amelyek alapján összesen mintegy 1200 regeszta készül el.

Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei

Az erdélyi fejedelmi kancellárián vezetett királyi könyvekből összesen 30 kötet maradt fent az 1569–1689 közötti időszakból az MNL OL őrizetében. Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó szerkesztésében eddig János Zsigmond, Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond fejedelmeknek az 1569–1602 közötti évekből fennmaradt hat kötet királyi könyve jelent meg nyomtatásban a sorozat első két köteteként, mely 2540 regesztát tartalmaz. Az erdélyi fejedelmek királyi könyveinek közzétételét végző munkacsoport a pályázati ciklus négy évében két kötet megjelentetését vállalta. Ezek közül az első, Bocskai István 1605–1606. évi és Rákóczi Zsigmond 1607–1608. évi királyi könyveit közzé tevő kötet már megjelent, a második pedig Báthory Gábor 1608–1610. évi liber regiusait (kb. 1000 kivonat; Szász Anikó) tartalmazza. Ezek mellett elkészülnek Bethlen Gábor 1613–1629. évi és Brandenburgi Katalin 1630. évi királyi könyveinek (kb. 1900 kivonat; Fejér Tamás, Pakó László, Szász Anikó) a kivonatai is. Ez 13 kötet liber regius, összesen mintegy 4000 oldalnyi forrásanyag feldolgozását jelenti.

Erdélyi várostörténeti források

Mínthogy az erdélyi fejedelmek székhelyére, Gyulafehérvárra vonatkozó forrásanyag zöme a 16–17. századi pusztítások során megsemmisült, a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött városkönyv (1588–1674), valamint az 1603-tól kezdődő törvénykezési jegyzőkönyvek kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Kovács András szerkesztésében eddig a városkönyv, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek 1603–1616. évek közötti anyaga jelent

meg nyomtatásban. Az erdélyi várostörténeti források sorozatában Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek az 1617–1643. éveket tartalmazó II. kötete készül el (Kovács András kéziratát sajtó alá rendezi és mutatókkal ellátja Pakó László, összeolvasták Pakó László és Gálfi Emőke, lektorálta Gálfi Emőke). E kötet mutatózása jelenleg folyik, megjelenése 2026 első felében várható. Ugyanezen alsorozat keretében, az ETA köteteként kerül kiadásra, előreláthatólag szintén 2026-ban a Kolozsvár város tanácsülési jegyzőkönyveit (1569–1582) közzé tevő forráskiadvány első kötete.

A magánélet szövegei a 17–18. századi Erdélyben. Wesselényi Kata írásos hagyatéka

A kutatás előzményeként kora újkori erdélyi családok (Kálnoki, Apor, Rozsnyai) írás-használatának vizsgálatára került sor. A családi levéltárak tanulmányozásakor ugyanakkor gyakran előtérbe kerültek a nők által írott és a nekik címzett szövegek, ezért folytatásként a kutatás olyan 17–18. századi nemesasszonyokra fókuszál, akiknek tollforgató tevékenysége túlmutat a magánlevelezéseken. Wesselényi Katának a Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött kézíratait Papp Kinga rendezi sajtó alá, jelen pályázat keretében az *Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben fel nyújtott áldozatja melyben bé vagnak foglaltatva némelly könyörgések és Istenes énekek (Ms 255)* című kézirat bevezető tanulmánnyal és mutatókkal való kiadására kerül sor, 2026-ban. *Az igaz Isteni esméretről és apostoli igaz hitről való idvességes vallás tételnek lelki trombitája (Ms 250)* című kéziratot munkatársunk a ciklus végére készíti elő kiadásra.

A szűkebb értelemben vett forráskiadási munkálatok mellett intézetünk munkatársai éppen e tevékenységük során szerzett ismereteikre támaszkodva, más témák feldolgozását, adattárak összeállítását is vállalták a projekt keretében, a következők szerint: Hegyi Géza: *Az erdélyi püspökség és székeskáptalan archontológiája (1003–1556)*, Fejér Tamás: *Az erdélyi fejedelmi kancellária archontológiája 1556–1602 között*, Szász Anikó: *Mezővárosi eljárások Erdély hét vármegyéjében (1540–1600). Adattár.*

Az előbbiekben leírt kutatómunka mellett intézetünk tagjai konferenciákat szerveznek (pl. a *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban* c., a budapesti Történettudományi Intézettel közösen szervezett konferenciasorozat két évente tartott tanácskozásait; *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* c., évi rendszerességgel tartott konferenciasorozat Történelem szekcióját – mindkét rendezvény anyaga nyomtatásban is megjelenik a kutatócsoport tagjainak szerkesztésében), előadásaikkal konferenciákon vesznek részt, és kutatási témájukhoz kötődő szaktanulmányokat írnak, illetve meghívott előadók-ként vagy konzulensként bekapcsolódnak a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetében folyó oktatómunkába. Rendezvényeinkről, eredményeinkről rendszeresen tudósítunk az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet honlapján (<https://eme.ro/jzsk/>).

Az utánpótlás-nevelést a program egyik fontos elemének tartjuk. Ennek megfelelően munkatársaink két ösztöndíjas történész hallgatóval, Bartha Boglárkával és Csáki Aporral szövegolvasási és -értelmezési gyakorlatokat végeztek 14–16. századi okleveles forrásokon, melyek során a fókusz a diákok szakvizsga dolgozatához szükséges források értelmezésére és feldolgozására irányult, illetőleg mindketten, egyelőre még gyakornokokként bekapcsolódtak a forráskiadási munkálatokba is (szövegek összeolvasása, a kivonatkészítés technikájának elsajátítása).

Az intézetünk tagjai által az MTA támogatásával végzett forráskiadási munkálatoktól mind a középkori, mind a kora újkori történeti kutatások megújulása várható, ezek ütemes folytatása és – lehetőségek szerinti – befejezése tehát az erdélyi magyar történetkutatás legjelentősebb teendői és feladatai közé tartozik. Ezek az alapkutatások ugyanakkor nem csupán a hazai, hanem az erdélyi vonatkozású magyarországi és a környező országokbeli kutatások alakulására is komoly kihatással bírnak. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az erdélyi történetkutatás elsősorban a forrásfeltárás és -kiadás terén tud a magyar történetírás hasznára lenni.

Szakirodalom

- Bogdándi 2018. A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt. Erdélyi Történelmi Adatok X. 1. Kolozsvár, 2018.
- Bogdándi–Gálfi 2006. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Kolozsvár, 2006.
- Dáné 2009. Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Kolozsvár, 2009.
- Dáné 2014. Torda vármegye jegyzőkönyvei II. 1659–1707. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2. Kolozsvár, 2014.
- Fejér 2017. Fejér Tamás: Szakembernevelés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében. In: Erdélyi Múzeum, 79. (2017) 1. sz. 39–42.
- Fejér 2025. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei II. 1605–1608. Bocskai István és Rákóczi Zsigmond Királyi Könyvei. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 4–5. Kolozsvár, 2025.
- Fejér–Rácz–Szász 2003. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. VII/1. János Zsigmond Királyi Könyve (1569–1570). VII/2. Báthory Kristóf Királyi Könyve (1580–1581). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–2. Kolozsvár, 2003.
- Fejér–Rácz–Szász 2005. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. VII/3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Kolozsvár, 2005.
- Gálfi 2016. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. 1600–1613. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Gálfi Emőke. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2. Kolozsvár, 2016.
- Hegyí 2017. Hegyí Géza: Jakó Zsigmond és az Erdélyi okmánytár. In: Erdélyi Múzeum, 79. (2017) 1. sz. 10–17.
- Jakó 1997. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997.
- Jakó 2003. Jakó Zsigmond: Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponon. In: Erdélyi Múzeum, 65. (2003) 3–4. sz. 102–105.

- Kovács 1998. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács András. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2. Kolozsvár, 1998.
- Mikecs 1944. Mikecs László: Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez. Erdélyi Tudományos Füzetek 190. Kolozsvár, 1944.
- Tamás 1941. Tamás Lajos: Az Erdélyi Tudományos Intézet. In: Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a magyar királyi Ferencz József Tudományegyetem története. Szerk.: Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 409–416.
- Venczel 2002. Venczel József: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 2. Kolozsvár, 2002.
- W. Kovács–Valentiny 2006. A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közléteszi W. Kovács András. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. Kolozsvár, 2006.
- Wolf 1993. Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1. Kolozsvár, 1993.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

**A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZIÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.**

**A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF,
ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT
E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES
EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.**

**KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOL-
JÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!**

**A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI
NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A
KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE
ÉS JELENTET MEG.**

**FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN
FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZ-
TRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!**

[HTTP://UJNEZOPONT.COM](http://ujnezopont.com)